

MARJU LEPAJÕE

Pastorid ja kirjakultuur: kristliku
humanismi variatsioonidest Eesti- ja
Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel

MARJU LEPAJÕE

Pastorid ja kirjakultuur:
kristliku humanismi variatsioonidest
Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 11. detsembrist 2017 on Marju Lepajõe doktoritöö “Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal” lubatud kaitsmisele TÜ usuteaduskonna nõukogus filosoofia-doktori (teoloogia) kraadi saamiseks.

Juhendaja prof dr Anne Kull (Tartu Ülikool)

Oponent dr Kristiina Savin (Uppsala Ülikool)

Kaitsmine toimub 19. märtsil 2018 kell 16.15 TÜ senati saalis

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritavad teadusteemad SF0182580s03 ja SF0180026s11), Euroopa Liit Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus) ning Eesti Kultuurkapital.

ISSN 1406-2410

ISBN 978-9949-77-663-4 (trükk)

ISBN 978-9949-77-664-1 (pdf)

Autoriõigus: Marju Lepajõe, 2018

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

ARTIKLITE ILMUMISANDMED	6
SISSEJUHATUS	9
1. Teema kujunemine	9
2. Juhuluule: <i>creatio ex nihilo</i> ?	11
3. Grammatikakirjutuse ajalugu: <i>creatio ex nihilo</i> ?	24
4. Teoloogia: <i>nihil est</i> ?	30
5. Humanismi variatsioonid: uurimisülesanne ja metodoloogia	42
ARTIKLID	
I. Reiner Brockmann: A Neo-Latin or an Estonian Poet?	47
II. Latin poetry in seventeenth-century Estonia	59
III. Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused“	71
IV. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat	105
V. Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest	117
VI. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie	127
VII. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia ...	147
VIII. Teoloogiast <i>Academia Gustaviana</i> ’s	163
IX. Tartu luuleelust 17. sajandil	175
X. Reiner Brockmanni värsside vältimatusest	189
XI. <i>Wotzu ist die tzung</i> ? Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest ...	211
XII. 17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust	237
XIII. Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele	259
KOKKUVÕTE	273
TÄNUSÕNAD	279
KASUTATUD KIRJANDUSE KOONDBIBLIOGRAAFIA	281
SUMMARY	306
ISIKUNIMEREGISTER	313
ELULOOKIRJELDUS	319
CURRICULUM VITAE	324

ARTIKLITE ILMUMISANDMED

- I. Lepajõe, M. 1994. Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet? – *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*. General editor Rhoda Schnur. Ed. by Ann Moss, Paul Gerhard Schmidt *et al.* (Medieval & Renaissance Texts & Studies, vol. 120). Binghamton, N. Y.: MRTS, pp. 597–606.
- II. Lepajõe, M. 1994. Latin poetry in seventeenth-century Estonia. – *Mare Balticum – mare nostrum. Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, tom. 274). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 87–96.
- III. Lepajõe, M. 1998. Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsclaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest* (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 10). Tartu: TÜ Eesti keele õppetool, lk 285–316.
- IV. Lepajõe, M. 1999. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 369–377.
- V. Lepajõe, M. 2000. Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest. – Reiner Brockmann, *Teosed. Ποιήματα. Opera. Werke*. Koost ja toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa, lk 41–48.
- VI. Lepajõe, M. 2003. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne* (Frühe Neuzeit, Bd. 87). Tübingen: Max Niemeyer, S. 319–335.
- VII. Lepajõe, M. 2003. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia. – *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by O. Merisalo, R. Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Humaniora, 325). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 157–170.
- VIII. Lepajõe, M. 2006. Teoloogiast *Academia Gustaviana*’s. – Altnurme, Riho (koost). *Eesti teoloogilise mõtte ajaloost: sisesejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe*. Tartu: TÜ kirjastus, lk 17–25.
- IX. Lepajõe, M. 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. – *Vikerkaar*, nr 6, lk 75–85.
- X. Lepajõe, M. 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 758–776.
- XI. Lepajõe, M. 2013. *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kaju, Katre (koost). *Kroonikast kantaadini: muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised =

Acta et commentationes archivi historici Estoniae; 20 (27)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 69–92.

- XII. Lepajõe, M. 2016. 17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust. – Lotman, Piret (koost). *Konfessioon ja kirjakultuur = Confession and the Literary Culture* (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, No. 15; A, Raamat ja aeg = Libri et memoria; 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 192–212.
- XIII. Lepajõe, M. 2017. Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele. – *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koost Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; 25). Tallinn: EELK UI, lk 80–90.

SISSEJUHATUS

Meile õhkub neist kolletunud lehtedest

Vana-Liivimaa olemust.

Theodor von Riekhoff¹

Käesolev väitekiri koosneb 13 artiklist (sh kaks iseseisvat raamatupeatükki), mis ei ole kirjutatud kavakindla sihiga jõuda ühtse uurimusliku või monograafilise tervikuni, küll aga on ühtsena nähtavad tagantjärele vaates ja autori hilisemate seisukohtade valguses, mistõttu on peetud võimalikuks nad ühtede kaante vahele koondada. Artiklid, mis puudutavad XVII sajandi kolme eri valdkonda: juhuluulet, grammatikakirjandust ja teoloogiat, on algselt vormi saanud ja trükki jõudnud teatava kompromissina iseenda uurimistöö ja küsimuste vahel, mida sellele tööle on esitanud nii Eesti kui ka rahvusvaheline teadlaskond. Olles ilmunud enam kui 20 aasta jooksul (1994–2017), on need nii mõnigi kord kirjutatud samaaegselt, ent ilmunud suure ajavahega (väljaandmistsükkel on varieerunud ühest kuust viie aastani). See loomuliku lineaarsuse puudumine ja lugejaskonna erinev teaduslik-kultuuriline taust on tinginud kirjutistes terve rea kordusi, mis lugemisel kahtlemata häirivad, aga mida välja lõigata ei ole siiski peetud võimalikuks, sest tegemist on dokumentidega, mille täpset reprodutseerimist väitekirja puhul õigustatult nõutakse.

1. Teema kujunemine

Ent uurimistöö loomulikku lineaarsust olekski liigne eeldada teemade puhul, mis ajal, mil siinsel autoril nende vastu huvi tekkis, s.o 1980. aastate keskel, olid Eestis väga vähe või üldse mitte uuritud – nad ei olnud veel n-ö teemaks tõusnud ega tõstetud.² Kuna Eesti teaduskirjanduses ei ole veel leida põhjalikumalt käsitlust Eesti humanitaarteaduste arengust viimase inimpõlve jooksul, mis on olnud poliitiliselt ja ka muudelt oludelt väga hektiline aeg ja kindlasti teadusloos jaoks monograafiat vääriv objekt, siis püütakse siinses sissejuhatuses esitada omapoolne kirjeldus uurimistööd mõjutanud oludest sellel konkreettsel

¹ Tsiteeritud väljaandest: Klöcker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tlk Kristi Viiding. Toim Katre Kaju. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014, lk 38.

² Mõnevõrra analüüsib põhjusi, miks XVII sajandi akadeemilise kirjasõna uurimine on olnud XX sajandi teisel poolel peaaegu olematu, Pärtel Piirimäe. Vt Piirimäe, Pärtel. Early modern academic writings and intellectual history: methods and perspectives of research. – Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal, 2010, nr 3/4, lk 247–262. Artiklis on probleemile lähenetud väljaspoolt, Euroopa perspektiivist ja metodoloogiliselt. Kohalikke raskusi, aga ka saavutusi on puudutatud napilt.

ajaperioodil, mis ühtlasi selgitaks iga üksikartikli sünnikonteksti ja põhjendaks sügavat tänutunnet selle eest, et Fortuna on lasknud osa võtta kolme erineva ja väga perspektiivika uurimisdistsipliini kujunemisloost Eestis.

Kuna see pikk periood on olnud läbivalt kantud metodoloogilistest otsingutest, mille uuritav objekt on olnud pidevalt muutuv tundmatu, siis määratletakse uurimisülesanne ja meetodid ebatraditsiooniliselt alles sissejuhatuse lõpus p. 5. Artiklite uurimistulemused esitatakse artiklikaupa väitekirja kokkuvõttes. Ülevaatlikkuse huvides on sissejuhatuses ja artiklites viidatud kirjandus esitatud töö lõpus koondbibliograafiana.

Üldistatult võib väita, et nii eesti keele esimesi grammatikaid XVII sajandist kui ka juhuluulet kasutati varasemas uurimistöös eelkõige eesti keele ajaloo teatavas mõttes neutraalsete andmepankadena. Eestis XVII sajandil viljeldud võõrkeelne juhuluule ei olnud pärast Teist maailmasõda Kodu-Eestis peaaegu mingit tähelepanu pälvinud, kui see just juhtumisi ei pakkunud ajaloolastele prosopograafilisi andmeid. Suhtumine XVII sajandil Eestis kirjutatud ja trükitud teaduskirjandusse ei olnud kuigivõrd teistsugune, kui see ei puudutanud otseselt eesti keelt või rahvakultuuri: esimesi mahukamaid terviktõlkeid anti välja alles 1980. aastate lõpul.³ XVII sajandi teoloogia oli ideoloogilistel põhjustel hoopiski välditud valdkond, millega tegelemine ei saanud samuti ulatuda kuigivõrd kaugemale biobibliograafilistest seikadest ja niivõrd, kui oli vaja põhjendada mõnd keele- või kultuuriloolist fakti (raamatuteaduses, muusika- ja kunstiajaloo vm).⁴ Luule ja grammatikakirjanduse seadmine otsesesse sõltuvusse kaasaja teoloogiast, veelgi enam, nende fenomenide vaatlemine kirikuloo osana ei tulnud kõne alla. Uurimissituatsioon mõjutab aga kahtlemata otseselt seda, mida ülikoolis õpetatakse ja õpitakse. Kuivõrd allikaid ei vaadeldud kultuuritekstidena, mida tuleks mõtestada terviklikult, nende kultuurilises ja ideelises tingituses, jäi tollasele üliõpilasele mulje, et nii eestikeelne kunstluule kui ka grammatikakirjandus on alguse saanud *ex nihilo*.

Ei ole seetõttu üllatav, et XVII sajandile spetsialiseerunud teadlasi, kelleks olid eeskätt ajaloolased, oli tollal vähem kui kahel käel sõrmi, kuigi need olid maailmatasemel tippteadlased (Arvo Tering, Helmut Piirimäe jt).⁵ Konsulteerimisvõimalused olid seega piiratud, vajalike väliskontaktide leidmine teisel pool Nõukogude riigi piiri aja-, energia- ja tunnetemahukas.

³ Vt nt Bratt, Daniel. Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest [1695]. Lad k-st tlk Epp Tamm. – Akadeemia, 1989, nr 8, lk 1709–1749.

⁴ Võimaluste piire illustreerivad täpselt nt „Tartu ülikooli ajaloo“ I köide (koost H. Piirimäe; 1982) ja Uku Masingu artiklid, mis on hiljem koondatud raamatusse „Eesti vanema kirjakeele lood“ (1999; kahjuks puuduvad selles väljaandes varasemad ilmunisandmed).

⁵ Regulaarselt ilmusid ka kõrgetasemelised sarjad „Skandinaavia kogumik“ (Скандинавский сборник; alates 1956. a) ning „Tartu ülikooli ajaloo küsimusi“ (alates 1975. a), milles XVII sajandi teemadel oli kindel koht.

Sellises situatsioonis, uue teema esiletõstmisel, tuli tööd alustada ja pikka aega läbi viia kolmes faasis korraga, mis loogiliselt peaksid aga üksteisele järgnema.⁶ 1) otsida raamatukogudest ja arhiividest alusmaterjali ning seda koondada, kirjeldada ja struktureerida, mistõttu uurimistöö allikabaas oli pidevas muutumises, nagu näitab selgelt allpool artiklites esitatud arvandmete muutumine; 2) samaaegselt otsida kohast metodoloogilist lähenemisviisi; 3) jõuda suhteliselt lühikese ajaga alliktekstide uuseditsioonideni, mis olid seotud tähtpäevadega: nii näiteks oli Johannes Gutsclaffi I lõunaeeesti keele grammatika (1648) uustrükk kavas välja anda selle 340. aastapäevaks (1988), aga ilmus 350. aastapäeval (1998). Reiner Brockmanni luuletuste väikest uusväljaannet planeeriti 1987. aastaks, kui esimese eestikeelse nn kunstluuletuse „Carmen alexandrinum Esthonicum“ ilmumisest möödus 350 aastat, ent see ilmus tervet pärandit koondava mahuka albumina 13 aastat hiljem (2000).⁷

Metodoloogia seisukohast oli situatsioon sama heitlik. Euroopa uuemate uurimissuundade tundmaõppimine pakkus küll lohutust, aga mitte olulist metodoloogilist kergendust, vaatamata sellele, et varauusaja vaimuelu uurimine üldisemalt on XX sajandi II poolel järjest intensiivistunud.

2. Juhuluule: *creatio ex nihilo*?

Juhuluule uurimisel valitses Euroopas 1980. aastate keskel sotsioloogiline lähene-mine, mis nägi luules eeskätt sotsiaalsete suhete peegeldust ja materjalikorpus-t võimalike ajalooliste faktide leidmiseks – seega on varasem käsitlus Eestis sellele lähedane. Poetika analüüsides võis täheldada teatavat järjekindlat ükskõiksust juhuluule kui luule suhtes, mis sunnib neid tekste põhjendama üha millegi välisega ega küsi, mis on põhiline esteetiline *delectatio*, mis paneb sellist luulet kirjutama. Peamiste metodoloogiliste probleemidena võiks esile tõsta uurijate

⁶ Kasutatud on Kristiina Rossi formulatsioone, vt Ross, Kristiina. Arnold Kask ja kirja-keele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus, 2002, nr 11, lk 789.

⁷ Väljaannete ilmumise venimisel ei olnud mitte ainult sisulised, vaid ka finantsilised põh-jused, sest tööd ei toetanud otseselt ükski institutsioon (kui välja arvata Eesti Kultuurkapital, mis tänuväärsetlõhonorereis lõpptulemust), ja nendel poliitiliselt pöördelistel aegadel olidki võimalused üsna väikesed. Mõlemad väljaanded ja rida muid XVII sajandi allikate uusvälja-andeid valmistati (siinkirjutaja puhul) ette Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja harul-daste raamatute osakonnas (tänu osakonna tollase juhataja Mare Ranna suuremeelsele vastu-tulelikkusele) ja hiljem TÜ usuteaduskonnas põhitöö kõrvalt. Üks dramaatilisemaid hetki oli 1998. aastal, kui Eesti Kultuurkapital eraldas Gutsclaffi grammatika väljaandmiseks vajalikud finantsid, mis jäid hoiule ERA pank, mis tollel sügisel läks aga pankrotti ning ühes sellega haihtus täielikult ka kultuurkapitali stipendium. Üksnes tänu TÜ usuteaduskonna tollase dekaani prof Tarmo Kulmari otsustavale, akadeemilisest kollegiaalsusest ja missioonitundest kantud tegutsemisele eraldati trükkimiseks vajaminev summa usuteaduskonna eelarvest (kuigi ka usuteaduskond kaotas kõik hoiused ERA pangas, sattudes suurtesse võlgadesse) ja Gutsclaffi grammatika uustrükk siiski ilmus.

lähendumist kas (1) tänapäeva luule kategooriatest, s.t püüdu analüüsida varasemat luulet hilisema põhjal või (2) otseselt antiikluule kategooriatest, arvestamata kuigivõrd vahepealseid olulisi poeetika teisenemisi. Kumbki neist ei andnud rahuldavaid tulemusi, peegeldades enamasti ainult mingit üht-kaht aspekti ja jõudes sageli täiesti negatiivse tulemuseni, s.o et üks või teine nähtus varasemas või hilisemas luules lihtsalt puudub.

Selline metodoloogiliselt probleemne situatsioon joonistus selgelt välja näiteks rahvusvahelise uusladina uuringute assotsiatsiooni „Societas internationalis studiis Neolatinis provehendis“ (IANLS) VIII kongressil Kopenhaagenis 1991. aastal, millest siinkirjutajal oli võimalik osa võtta (tänu Avatud Eesti Fondile oli Eesti seeläbi esmakordselt assotsiatsiooni töös esindatud).⁸ Allpool reprodutseeritud ettekanne „Reiner Brockmann: kas uusladina või eesti luuletaja?“ (artikkel I) osutus kongressi kontekstis, mille peateema oli „Ladina keel ja rahvakeeled“, tüüpiliseks ning just häiriv arusaam tüüpilisusest ja sellise lähenemisviisi puudulikkusest oli kõige tugevamaid impulsse edasisteks kohasema metoodika otsinguteks, mida kongressi ettekanded ei pakkunud. Oli täiesti selge, et XVI–XVII sajandi luule vajab uutmoodi lähenemist, mis lähtuks selle perioodi luulest endast kui teatavast iseseisvast paljukeelsest tervikust (vähe-malt esimesel etapil – enne sidumist laiemasse luulelukku). Miniatuurseks eeskujuks võiks olla näiteks Marian Szyrocki „Die deutsche Literatur des Barock: Eine Einführung“ (1979).

Ent uue poeetika väljatöötamise esimene tingimus oli mõistagi võimalikult täieliku ülevaate saamine kogu selle perioodi Euroopa väljaspool kirjan-dusloo kaanonit seisvast luulest, mis on põhiliselt ladinakeelne, kuigi hõlmab luulet ka vanakreeka, heebrea jt keeltes. See omakorda eeldas tekstide koonda-mist, *resp.* otsimist arhiividest, raamatukogudest ning kättesaadavaks tegemist trükituna või elektrooniliselt. Kopenhaageni kongressi ajaks oli see töö, mis lisaks luulele hõlmas ka kogu muud ladinakeelset kirjasõna, nn uusladina kirjan-dust, kestnud juba paarkümmend aastat. Uurimistöö koordineerimiseks loodud IANLS-i oluliseks keskmeks oli kujunenud Leuveni Katoliiklik Ülikool Belgias ja üheks vaimseks juhiks erakordselt pühendunud ja impressiivse haardega tead-lane Jozef IJsewijn (1932–1998), kes ainese kaardistamiseks oli koostanud nüüd-seks asendamatuks saanud käsiraamatu uusladina kirjasõna ajaloost ja levikust⁹

⁸ Üldülevaadet kongressist vt Lepajõe 1991. Kongressi teesid on publitseeritud väljaandes: Remigio ventisque secundis. International Association for Neo-Latin Studies. Eighth Inter-national Congress, Copenhagen, 11–16 August 1991: Abstracts. Copenhagen: IANLS, 1991; ettekanded väljaandes: Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis: proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin studies. General ed. Rhoda Schnur (Medieval & Re-naissance texts & studies; vol. 120). Binghamton, N. Y.: MRTS, 1994. Vt allpool Lepajõe, artikkel I.

⁹ IJsewijn, Jozef. Companion to Neo-Latin studies. Amsterdam etc.: North-Holland, 1977 [370 pp.]. Käsiraamat ilmus aastail 1990–1998 juba 2-köitelisena: IJsewijn, Jozef. Companion to Neo-Latin Studies, part I: History and diffusion of Neo-Latin literature. 2nd entirely rewritten ed. (Supplementa humanistica Lovaniensia, V). Leuven: Leuven U. P.;

ning algatanud teadusperioodika ja rohkete tekstide väljaandmise. Teiseks 1990. aastate alguse Euroopa mõjukamaks tööühmeks oli kujunenud Skandinaavia ja Soome teadlaste ühendus Minna Skaft Jensen (Odense) juhtimisel, kes esitlesid Kopenhaageni kongressil andmebaasi „Database of Nordic Neo-Latin Literature“.¹⁰ Andmebaas ei hõlmanud ainult luulet, vaid kõiki Põhjamaade ladina kirjasõna liike: Taanist u 950 (kõik arvud on ligikaudsed või ümardatud), Soomest 800, Islandilt 60, Norrast 170, Rootsist 330 – kokku veidi üle 2300 dokumendi (tänapäevaks on arvud muutunud vähe). Paradoksaalsel moel sai taoline innovaatiline jõud kontsentreeruda ja laiemat mõju saavutada tänu sellele, et Põhjamaade ladinakeelne trükisõna on suhteliselt väikesemahuline.¹¹ Kirjanduslikes suurriikides, nagu näiteks Prantsusmaa, Itaalia või Madalmaad, ei saa tõenäoliselt veel niipeagi loota ladina kirjasõna ja kitsamalt luule koondamist representatiivsetesse elektroonilistesse korpustesse. Saksamaa puhul nentis Hans-Gert Roloff veel seitse aastat pärast Kopenhaageni kongressi ladinakeelse trükisõna suhtes tervikuna, et tekstimassid on oma iseärasustes niivõrd kirjud, et neid lihtsalt pole võimalik vallata,¹² ja kordas vajadust kõik kirjanduslikud dokumendid registreerida ja üldiselt ligipääsetavaks teha, mis on „kõige lihtsam ja kõige raskem.“¹³

Tänu ainese hõlmatavusele, mis tõesti annab huvitaval moel ka teoreetiliselt edumaa, tegi sama Põhjamaade teadlaste tööühm ka järgmise uuendusliku sammu ja andis Minna Skaft Jensen eestvedamisel 1995. aastal välja „Põhjamaade uusladina kirjanduse ajaloo“.¹⁴ Koguteost võiks pidada pigem vahekokkuvõtteks tehtud tööst: I osa üldlevaadetes kirjeldatakse iga maa ajaloolist konteksti, trükisõna mahte, autoreid, temaatikat jne; II osas esitatakse 11 süvenemat uurimust üksikteemadel justkui sisselõigetena. Tuntavalt on kõige põhjalikumalt läbi töötatud luule, mida võib näha isegi valitseva lähtepunktina. Metodoloogiliselt tekitab see küsimusi, kui mõista „kirjanduse“ all kogu kirjasõna (ingl *literature* pealkirjas). Ideeajaloolisi monograafiaid oli selleks ajaks

Peeters P., 1990 [370 pp.]; Jozef IJsewijn, Dirk Sacré, Companion to Neo-Latin studies, part II: Literary, linguistic, philological and editorial questions (Supplementa humanistica Lovaniensia, XIV). Leuven: Leuven U. P.; Peeters P., 1998 [562 pp.]. Eesti keeles on Euroopa uusladina kirjanduse mõistet ja uuringute ajalugu põgusalt kirjeldatud allpool. Vt Lepajõe, art V.

¹⁰ Andmebaas on praegu kasutatav aadressil: <http://www.uib.no/neolatin> (25.11.2017).

¹¹ Selle hinnangu eest palub siinkirjutaja vabandust Karen Skovgaard-Petersenilt ja Peter Zeebergilt, kelle sõnutsi on „Põhjamaade uusladina kirjanduse hulk tohutu“ (Karen Skovgaard-Petersen, Peter Zeeberg. Recent work on Nordic Neo-Latin literature (1992–96). – Symbolae Osloenses: Norwegian journal of Greek and Latin studies, 72, 1997, p. 180).

¹² Hans-Gert Roloff. Die Erschließung der neulateinischen Literatur und Europa – eine vordringliche Aufgabe. – Jahrbuch für Internationale Germanistik, XXX/1 (1998), S. 24.

¹³ *Ibid.*, S. 26.

¹⁴ Skaft Jensen, Minna (ed.). A history of Nordic Neo-Latin literature. Odense: Odense U. P., 1995 [380 pp.].

kirjutatud veel napilt, aga et see peaks olema vähemalt sama enesestmõistetav eeldus uusladina kirjanduse uurimisele kui luuletundmine, näitab Iiro Kajanto Soome-osa¹⁵ sisuline sügavus, millele oli temalt eelnenud rida monograafilisi uurimusi. Neist võiks eriti esile tõsta tema 2-köitelist teedrajavat monograafiat „Humanism kristlikus ühiskonnas“,¹⁶ mis võiks olla jätkuvalt eeskujuks, kuidas uurida disputatsioonide ideelist ainet ja siduda see terviklikku vaimulukku – mis muuhulgas aitab seletada ka luulet. Eestis liikus selles suunas üksnes Arvo Tering oma uurimustega ülikoolide sidemetest (millest mahukamad käsitlesid küll veidi hilisemat perioodi) ja René Descartes'i ideede jõudmisest Eestisse.¹⁷

Pärast Kopenhaageni kongressi haaras Põhjamaade teadlaste töörühm oma uuenduslikkuses ja avatuses kiirelt oma töösse ka Eesti ja teiste Balti riikide teadlased, sest oli ilmne, et nende ladinakeelne kirjandus pärineb kultuuri-geneetilisel samast tüvest. Juba järgmisel, 1992. aastal toimus Helsingis rahvusvaheline kollokvium „*Mare Balticum – mare nostrum*: ladina keel Läänemeremaades (1500–1800)“, millest võttis osa ka kolm Eesti teadlast: Anne Lill, Olev Nagel ja allakirjutanu.¹⁸ Kollokviumi ettekanded järgisid põhiliselt ühte skeemi: püüti üldisemalt kaardistada ladina keele kasutusvaldkondi ja säilinud trükisõna sisu. Kitsamatest teemadest kerkisid esile luule ja ajalookirjandus. 1999. aastal toimus järjekordne rahvusvaheline kollokvium „Eruditsioon ja elokvents: ladina keele kasutamine Läänemeremaades (1500–1800)“ juba Tartus, millest võttis Eesti poolt osa taas kolm teadlast: Olev Nageli asemel oli seekord

¹⁵ Kajanto, Iiro. Finland. – Skafte Jensen (ed). A history of Nordic Neo-Latin literature, pp. 159–200.

¹⁶ Kajanto, Iiro. Humanism in a Christian society, vol. 1: the attitude to Classical mythology and religion in Finland 1640–1714 (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia; B: 248); vol. 2: Classical moral philosophy and oratory in Finland 1640–1714 (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia; B: 254). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1989–1990.

¹⁷ Tering, Arvo. Die Beziehungen der Universität Göttingen zu Est-, Liv- und Kurland im 18. und frühen 19. Jahrhundert: Gemeinsame Ausstellung der Universitätsbibliothek Tartu und der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen vom 19. Mai bis 16. Juni 1989. Tartu: Universitätsbibliothek Tartu, 1989; *Idem*. Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus, nr 7, 1992, lk 430–437; *Idem*. Gelehrte Kontakte der Universität Halle zu Est-, Liv- und Kurland zur Aufklärungszeit: Ausstellung aus Anlaß des 300. Jubiläums der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg in der Universitätsbibliothek Tartu vom 12. Mai 1994 bis zum 19. September 1994. Tartu: Universitätsbibliothek Tartu, 1994; *Idem*. Descartes ja tema ideede jõudmine Baltimaile 17. sajandil ja 18. sajandi algul: René Descartes'i 400. sünniaastapäevale pühendatud näitus TÜ Raamatukogus, aprill–juuni 1996: näitus ja kataloog. Tartu: TÜ Raamatukogu, 1996; *Idem*. René Descartes'i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus, nr 3, 1996, lk 179–188.

¹⁸ Ettekanded ilmusid väljaandes: Merisalo, Outi; Sarasti-Wilenius, Raija (eds.). *Mare Balticum – mare nostrum*: Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800): acts of the Helsinki Colloquium, 16–21 August, 1992 (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, B: 274). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1994. Vt allpool Lepajõe, art II.

Kristi Viiding.¹⁹ Kollokviumil keskenduti kitsamatele küsimustele: portreeteriti üksikautoreid ja analüüsiti üksiknähtusi. Teemadest tõusid esile luule, ajaloo-kirjandus ja retoorika.

Valdkonna uuenduslikkus ja märkimisväärselt huvitavate – nii ajaloo kui vaimuloo dokumentidena – tekstide taasavastamine hakkas Eesti teadlaste ja teiste literaatide tähelepanu 1990. aastatel ka laiemalt köitma ja innustama. 1994. aastal ilmus Arvo Teringult Academia Gustaviana senati protokollide väljaande II köide.²⁰ See väljaanne, mis on haruldane nii sisult kui ka editeerimise kõrgelt tasemelt, on olnud üks suuremaid inspireerijaid XVII sajandi tekstidega tegelemiseks. Tartu Ülikooli Kirjastuse ja eriti tollase direktori Mart Orava hasartsel initsiatiivil ilmus seejärel trükkis terve rida Tartu ja ülikooli ajalooga seotud allikaid ladina-eesti rööptekstiga, peaaegu kõik faksiimilena: 1996. aastal Rootsi üliõpilase Johannes Claudii Risinghi „Oratio de civitate Dorpatensi“ (esmatrükk 1637), mis on esimene terviklik Tartut kirjeldav tekst, *resp.* akadeemiline kõne;²¹ 1997. aastal Tartu ülikooli (Academia Gustaviana) I põhikiri XVII sajandi keskelt (Peeter Järvelaiu algatusel),²² samal 1997. aastal Friedrich Meniuse „Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris, im Jahr 1632“, mis on kõige põhjalikum ja terviklikum kirjeldus Academia Gustaviana asutamisest ja avamispidustustest;²³ 1999. aastal kõige põhjalikum kirjeldus Academia Gustaviana-Carolina avamisest Pärnus

¹⁹ Ettekanded ilmusid väljaandes: Merisalo, Outi; Sarasti-Wilenius, Raija (eds.). *Erudition and eloquence: The use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800): acts of a colloquium held in Tartu, 23–26 August, 1999* (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia: Humaniora, 325). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 2003. Vt allpool Lepajõe, art VII.

²⁰ Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid, I: 1632–1634; II: 1637–1644. Koost, tlk ja komment Arvo Tering. (*Publicationes bibliothecae universitatis litterarum Tartuensis*; IV, VII). Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1978–1994.

²¹ Risingh, Johannes Claudii. *Kõne Tartu linnast, 1637*. Lad k-st tlk ja komment Marju Lepajõe. Järelsõna Jüri Kivimäe. Tartu: TÜ Kirjastus, 1996 [faksiimile koos eesti rööptõlkega]. Parandatud ja täiendatud uustrükk koos Risinghi kõne tõlkega inglise keelde Anne Lillelt: Tartu: Ilmamaa, 2009. Vt ka Lepajõe, M. Ühest Kleio ilmumisest: Johannes Claudii Risingh. – *Idem*. Roomlaste taltsutamine (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa, 2011 (2012), lk 210–214.

²² *Constitutiones Academiae Dorpatensis* (Academia Gustaviana) = Tartu akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri. Lad k-st tlk ja komment Kristi Sak [Viiding]. Toim Marju Lepajõe. Ees- ja järelsõna Peeter Järvelaid. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997 [ladina tekst eesti rööptõlkega]. Väljaanne jõudis 2015. aastal põhjalikult ümbertöötatud uustrükini.

²³ Menius, Friedrich. *Jutustus Tartu ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632*. aastal. Sks k-st tlk, komment ja järelsõna Kristi Sak [Viiding]. Toim Marju Lepajõe. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997 [faksiimile koos eesti rööptõlkega].

1699. aastal „Actus inauguralis Academiae Gustavo-Carolinae ... Dorpato Pernaviā translatæ“²⁴

Eestis viljeldud ladina luule uurimise seisukohalt võib 1990. aastaid näha pinnase ettevalmistamisena kõige laiemas mõttes, kõikidel tasanditel, kuigi vaid paari inimese poolt. Suureks õnneks tuleb pidada tollase klassikalise filoloogia (ja paralleelselt eesti filoloogiat õppinud) üliõpilase Kristi Viidingu (sünd Sak) liitumist väljaannete ettevalmistamisse, millest kasvasid kiiresti välja iseseisvad ja originaalsed uurimused, doktoriväitekirj²⁵ jm. (Tema dissertatsioon Tartu uusladina luulest oli esimene klassikalise filoloogia alal Tartus kaitsstud doktori-kraad pärast Teist maailmasõda.) Põrdepunktiks, ehk isegi revolutsiooniks alusmaterjali tundmaõppimisel (nii nagu Eesti XVII sajandi uuringutes üldse) sai aga Ene-Lille Jaanson'i kataloogi „Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710“ ilmumine aastal 2000,²⁶ mis esitab täielikkust taotleva loendi Tartu trükistest ja mille koostamiseks oli kogutud ligi kolmekümne aasta vältel Tartu ülikooli raamatukokku võimalikult täielik trükiste koopiate kollektsioon, tehes võimalikuks ülevaate saamise ühtlasi kogu luulest. Üksnes tänu sellele sai võimalikuks digitaalse „Academia Gustaviana (1632–1656) ladinakeelse juhuluule tekstikorpuse“ loomine, mis valmis aastail 2002–2003 Kristi Viidingu, Jana Orioni ja Ivo Voldi teostamisel ning koondab ligi 2000 luuleteksti.²⁷ Erakordseid võimalusi, mida see korpus edasiseks uurimiseks pakub, illustreerib omakorda unikaalne valikkogu „*O Dorpat, urbs addictissima musis...*: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet“ (mis sisaldab ka kreeka-, heebrea-, rootsi- ja läti keelseid luulenäiteid).²⁸

1990. aastatel kui ettevalmistaval perioodil sai aga väga selgeks, et uusladina kirjasõna uurimise puhul on tegemist ühe kõige olulisema uue teadussuunaga maailma humanitaarteadustes XX sajandi II poolel, sest alles ammendavad uuringud selles valdkonnas loovad eeldused uue tervikliku kirjandusajaloo kirjutamiseks nii Euroopas tervikuna kui ka igas üksikus (Lääne traditsiooni kuuluv) rahvuskirjanduses. Selle teokssaamist võiks prognoosida ehk

²⁴ Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal. Lad k-st tlk, komment ja järelsõna Kristi Viiding. Toim Marju Lepajõe. Eessõna Helmut Piirimäe. Tartu: TÜ Pärnu Kolledž, 1999 [faksiimile koos eesti rööptõlkega].

²⁵ Viiding, Kristi. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der *Academia Gustaviana (Dorpatensis)* in den Jahren 1632–1656 (Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum universitatis Tartuensis; 1). Tartu: TÜ Kirjastus, 2002.

²⁶ Jaanson, Ene-Lille. Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia. Toim Mare Rand. Tartu: TÜ Raamatukogu, 2000.

²⁷ Korpus on internetis ligipääsetav aadressil: <http://www.ut.ee/klassik/neolatina> (25.11.2017).

²⁸ Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost). *O Dorpat, urbs addictissima musis...*: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Toim Marju Lepajõe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007 [478 lk]. Raamat pälvis Eesti Kultuurkapitali aastapreemia 2008. aastal. Vt ka Lepajõe, M. *O Dorpat, urbs addictissima musis*. – *Idem*. Roomlaste taltsutamine (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa, 2011 (2012), lk 271–274.

XXI sajandi keskpaigaks, kui uuringud saaksid areneda loomulikul viisil. Uus kirjanduslugu loob eeldused Euroopa intellektuaalse ajaloo uueks ümbermõtestamiseks. Eesti ainese uurimine selles kontekstis on seetõttu kõige aktuaalsemaid ülesandeid Eesti humanitaarteadustes.

Uue tervikliku poeetika väljatöötamise teine tingimus oli ja on eri keeltes kirjutatud luule ühte korpusesse koondamine, sest mitmekeelsus on XVII sajandi luulele karakterne. Ainese mahu tõttu jääb ka see töö küll suurel määral tulevikku, ent paradoksaalsel moel on selles protsessis taas eelis olla nii teoorias kui ka praktikas innovaatiline väikestel kultuuriruumidel, mille trükiprodukt-sioon on haaratavam.

Eesti kontekstis oli näiteks loomulik lähtuda Reiner Brockmanni „Teoste“²⁹ väljaandmise kavandamisel printsibist, et see peaks koondama kogu tema neljas keeles (ladina, saksa, vanakreeka, eesti) kirja pandud pärandi, sest võrreldes Euroopa tollaste õpetlastega, on Brockmanni pärand miniatuurne. Lisaks pragmaatilisele mahuga arvestamisele tegi selle enesestmõistetavaks vahetu, n-ö tehniline kogemus, põgusamgi tutvumine Brockmanni-aegsete märkimisväärselt mitmekeelsete trükistega, samuti küsimused, mis tekkisid töötamisel Villem Altoa ja Aino Valmeti koostatud varasema eestikeelse kunstluule esindusliku väljaandega „17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule“³⁰: eestikeelsete luuletuste sisu, kompositsioon, motiivid, värsimõõdud nõudsid selgesti põhjalikumat kaasaja mitmekeelse luule iseloomustust, kui raamatu autorid vajalikuks olid pidanud (või kui palju Nõukogude ideoloogilistes oludes neile oli võimaldatud). Niisiis lähtus koostamisprintsip eelkõige praktilistest kaalutlustest ning kogemusest lähtuvast tõekspidamisest, mida tugevdas väljaande ühe algataja Peeter Oleski kindel veendumus, et kaasaja üldises poeetilises kultuuris pidi leiduma loogika, mille järgi eesti kunstluule sünni oli obligatoorne.³¹

P. Oleski veendumuses võiks näha selgejoonelise akadeemilise traditsiooni väljendust, mis võib tänapäevases kontekstis mõjuda ometi uudsena. Näiteks sai juba mainitud Kopenhaageni kongressi diskussioonil selgeks, et kavatsus avaldada ühe autori mitmekeelne looming ühtede kaante vahel on uudne ja järgimist vääriv lähenemine, kui ootamatu see eestlasest praktikule ka ei ole. Martin Klöcker seostab rakendatud mitmekeelsuse printsiipi läbinägelikult Otto Alexander Webermanni (1915–1971) soovitustega³² ja siinkirjutaja on tõesti Webermannilt

²⁹ Brockmann, Reiner. Teosed. Πούματα. Opera. Werke. Koost ja toim Endel Priidel. Toimetusenõukogu Marju Lepajõe, Kaja Telschow, Aino Valmet. Tartu: Ilmamaa, 2000 [436 lk].

³⁰ Altoa, Villem; Valmet, Aino. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat, 1973 [98 lk].

³¹ Olesk, Peeter. Filoloogia tõeline tähendus. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 163 (vastava artikli „Kool ja kirjanduslugu: Tallinna I Keskkool 350“ esmatrükk ilmus 1983. aastal).

³² Klöcker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657), lk 38–39.

tuge leidnud,³³ kuid tuleb siiski juhtida tähelepanu, et O. A. Webermannil, kes õppis Tartu ülikoolis eesti ja üldist kirjandust aastatel 1937–1943,³⁴ ja Kodu-Eesti kirjandusajaloo uurijatel on üks ja sama õpetaja – Gustav Suits (1883–1956, TÜ eesti ja üldise kirjandusloo õppejõud 1921–1944).

Gustav Suitsu eesti kirjandusloo uuringud, tema meetodi kujunemine ja tema mõju eesti kirjandusloo uurimisele ei ole kaugeltki piisavalt käsitletud.³⁵ Tema uurimist raskendab asjaolu, et tema ulatuslike loenguteemadega võrreldes avaldas ta suhteliselt vähe ja tema meetodit tuleb tundma õppida suurel määral ka tema õpilaste tööde, eelkõige Akadeemilise Kirjandusühingu (mille asutaja ja esimees ta oli 1924–1941) toimetiste kõrgetasemelise seeria kaudu, samuti õpilaste hilisemast elutööstki. See ei vähenda Suitsu mõju, vaid vastupidi, suurendab. Otsustades G. Suitsu bibliograafia järgi,³⁶ näib Suitsu huvi eesti vanema kirjandusloo vastu muutuvat süstemaatiliseks 1920. aastate lõpul – 1930. aastate algul, pärast paari nappi sõna oma artiklis „Balti kirjandusloo katse“ (1929): „Balti võrdlev kirjanduslugu oleks käsilevõetav [G. Suitsu sõrendus]. Aga see ei ole teostatav ilma praegusest nõudlikuma pingutuseta,³⁷ kuigi ta oli juba 1923. aastal teatanud ülikoolile oma väitekirja teemaks „Pääprobleemid kirjandusajaloo metodoloogias“. 1929. aasta sügisest alustas ta loenguseeriat eesti vanemast kirjandusest. 1932. aastal ilmus koostöös Mart Lepikuga „Eesti kirjandusajalugu tekstides“, mis esitab valiku eestikeelseid

³³ Eeskätt on silmas peetud artiklit: Webermann, Otto A. Zum Problem der Gelegenheitsdichtung. – Estonian poetry and language: studies in honor of Ants Oras. Ed. by Viktor Kõressaar, Aleksis Rannit. Stockholm: Vaba Eesti, 1965, pp. 218–233. Vt ka allpool Lepajõe, art I.

³⁴ Vt Vinkel, Aarne. Webermann (Veberman), Otto Alexander. – Oskar Kruus (koost ja toim). Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 1995, lk 650–651; Hinrikus, Rutt. Otto Aleksander Webermanni kirjad Karl Ristikivile. – Tuna, 2000, nr 4, lk 117–129.

³⁵ Võimalik on viidata ainult mõnele käsitlusele: Tæv, Karl. Gustav Suitsu kirjandus-teaduslikust tegevusest. – Keel ja Kirjandus, 1983, nr 11, lk 602–610; Annist, August. Gustav Suits kui kirjandusteadlane. – *Idem*. Elu ja luule: artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 168–179 [esmatrükk 1968]; Olesk, Peeter. Gustav Suits ja tema mõistmine. – Suits, Gustav. Vabaduse väraval. Koost Peeter Olesk, Hando Runnel (Eesti mõtte-lugu; 45). Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 421–433; Liiv, Toomas. Kirjandusprofessor Gustav Suits. – Looming, 2004, nr 7, lk 1063–1070; Olesk, Sirje. Professor ja teised ehk Gustav Suits ja August Annist. – Looming, 2004, nr 7, lk 1071–1086.

³⁶ Gustav Suits: personaalbibliograafia, fondinimestik. Koost Külli Tamkivi, Tiina Koiva, Krista Pisuke. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998. Täpsemat huvide suundumust kirjeldab kõige detailsemalt: Tæv, Karl. Gustav Suitsu kirjandusteaduslikust tegevusest.

³⁷ Tsiteeritud uustrüki järgi väljaandes: Suits, Gustav. Vabaduse väraval, lk 191. Esma-trükk: Suits, Gustav. Balti kirjandusajaloo katse: A. Behrsing. Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig, 1929. – Eesti Kirjandus, 1929, nr 5, lk 193–209.

³⁸ Annist, August. Gustav Suits kui kirjandusteadlane, lk 176.

³⁹ Suits, G[ustav], Lepik, M[art] (toim). Eesti kirjandusajalugu tekstides, I (Akadeemi-lise Kirjandusühingu Toimetised; IV). Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus, 1932.

tekste XVII–XIX sajandist koos kommentaaridega ning teeb seda kõrgel tekstikriitilisel ja kujunduslikul tasemel, mistõttu väljaandest sai alus kõigile hilisematele juhuluule publikatsioonidele ja käsitlustele. Suitsu olulisemaid uurimusi „Noor Kreutzwald“ jõudis siiski tervikuna trükki Välis- ja Kodu-Eestis alles 1980. aastate alguses⁴⁰ ja tema „Eesti kirjandusloo“ 1. köide (1953)⁴¹ kujunes sõjaõnnetuste tagajärjel kompilatiivseks ega peegelda sellist meetodit, mida selgesti järgivad tema õpilased.

August Annist jt on rõhutanud Suitsu kirjandusteaduslike vaadete kujunemisel taani kirjandusteadlase Georg Brandese (1842–1927) mõju, kes pani aluse kirjanduse rahvusvaheliste seoste uurimisele ja kirjandusteaduse võrdlev-ajaloolisele meetodile,⁴² mida Annist nimetab ka esteetilis-kultuuriloolis-biograafiliseks või kultuuriajalooliseks käsitlusviisiks, mida Suits on täiendanud uuemate vaatlusviisidega. Karl Taev rõhutab Suitsu puhul ka vene kaasaegse kirjandusteaduse mõju ning pluralismi suhtumises kirjandusteaduse meetodeisse, püüdu jõuda **sünteesilise kirjandusuurimiseni**, milles peaks valitsema üks kindel, prevaleeriv dominant.⁴³ Sellise lähenemise tulemuseks on äärmiselt põhjalikud ja detailsed kirjandusliku mõju uuringud eesti XIX sajandi kirjanduse puhul, mis eeldavad kirjandusruumi väga avarat mõistmist: ühe keele kirjandusruum on täpselt nii kitsas või avar, kui on kirjanduslike ja üldisemalt vaimsete mõjutuste sfäär. See annab eestikeelse kirjanduse kujunemisele palju mastaapsemad mõõtmed, kui seda pakub tekstide tagasihoidlik sisu. Teiselt poolt esitab see kirjandusuurija ettevalmistusele ka samavõrd mastaapsemad nõuded, olgu see keelteoskus, lugemus või üldine vaimulooline eruditsioon, et oleks üldse võimalik näha neid nähtamatuid niite, mis seovad iga üksikut kunstiteost teda ümbritseva aja keele, esteetika, mõtte- ja kultuurieluga.

Gustav Suitsu rajatud traditsioon ei katkenud Eestis tema emigreerumisega. Läbi õpilaste ja õpilaste õpilaste jõudis see traditsioon näiteks siinkirjutajani Peeter Oleski kirjanduskriitika loengute kaudu Tartu ülikoolis 1984. aastal, mis on siiani jäänud üheks kõige väljapaistvamaks näiteks sünteetilisest lähenemis-

⁴⁰ Suits, Gustav. Noor Kreutzwald: Friedrich Reinhold Kreutzwaldi arengulugu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1983; Suits, Gustav. Noor Kreutzwald. Toim Helle Niit (Loomingu Raamatukogu, nr 1/2). Tallinn: Perioodika, 1984. Eeltööd ilmusid küll artiklitena ajakirjas Looming 1933–1935.

⁴¹ Suits, Gustav. Eesti kirjanduslugu, kd 1: Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1953.

⁴² Annist, August. Gustav Suits kui kirjandusteadlane, lk 168–179.

⁴³ Taev, Karl. Gustav Suitsu kirjandusteaduslikust tegevusest, lk 605. Et selge meetodini jõudmine ei olnud lihtne ega kiire, võiksid näidata kunagiste loengukuulajate mälestused: peaaegu igale kuulajale paistab Suitsu loengute metoodika olnud erinev (vt nt Iher, Leili. Gustav Suitsu jälil: fakte ja mõtisklusi. Tallinn: Varrak, 2011, lk 135–140).

viisist, selle äärmisest metodoloogilisest rangusest ja järjekindlusest.⁴⁴ Ent Oleski teoreetilisi hoiakuid toetasid juba eelnevalt Peeter Toropi loengud XIX sajandi vene kirjandusest 1982. aastal, kelle metodoloogia juuri võib osaliselt näha vene formalistide ja neile lähedalseisvate uurijate juures, kes olid ka Suitsule olulised.⁴⁵

Sellises traditsioonis on uurimise lähte-eeldus, et kirjanduslikul tekstil on ka teatav tekstiväline terviklikkus poeetilistes, kultuurilistes jt sünkroonsetes ja diakroonsetes seostes ning uurija peaks liikuma kohase terviku leidmise ja määratlemise poole, mis omakorda aitab selgitada kirjandusliku teksti elemente ja näha neid läbi poeetiliste, kultuuriliste jt kihistuste.

Vaimse konteksti otsingud eeldavad kirjandusliku keskkonna võimalikult täpset prosopograafilist kirjeldamist, mis aitaks kaardistada võimalikke vaimseid mõjujooni läbi inimeste, *resp.* autorite. Kui Tartu ülikooli puhul oli alates 1980. aastate keskpaigast kasutada Arvo Teringu eeskuju andev „Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710“,⁴⁶ siis Tallinna gümnaasiumi ringkonna ja Põhja-Eesti vaimulikkonna biograafikas sellist hüppelist uuendust toimunud ei olnud. Gümnaasiumi professoritele pöörati tähelepanu enamasti seoses Reiner Brockmanni ja Paul Flemingiga, kusjuures uurimisimpulss võis lähtuda hoopis ilukirjandusest, eeskätt väliseesti kirjandusteadlase Herbert Salu romaanidest „Lasnamäe lamburid“ (1978) ja „Siiditee serval“ (1986).⁴⁷ Biograafiliste andmete otsimine oli 1980. aastatel kõige vaevarikka- maid uurimistöö osi. Mõnegi autori puhul oli värskemaks allikaks Christian Gottlieb Jöcheri „Allgemeines Gelehrten-Lexicon“ (Th. I–IV; 1750–1751) või isegi Johann Heinrich Zedleri „Grosses vollständiges Universal-Lexicon“

⁴⁴ On väga kahetsetav, et P. Oleski kirjanduskriitika loengud ei ole jõudnud trükki. Teatava ettekujutuse lähenemisviisist, kirjandusloolise detaili konteksti loomise süsteemsusest ja haardest annab artiklikogu: Oleski, Peeter. Filoloogia tõeline tähendus.

⁴⁵ Annist nimetab Suitsu puhul Viktor Šklovskit, Viktor Žirmunskit ja Boriss Tomaševskit (Annist, August. Gustav Suits kui kirjandusteadlane, lk 176). Vene vormikoolkonna kohta põhjalikumalt vt Väljataga, Märt (koost ja toim). Kirjandus kui selline: valik vene vormikoolkonna tekste (Gigantum humeris). Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014. Toropi metodoloogiat võib mõnel määral tundma õppida tema tõlketeoreetilistest töödest, vt nt Torop, Peeter. Kultuurimärgid (Eesti mõttelugu; 30). Tartu: Ilmamaa, 1999; *Idem*. Tõlge ja kultuur (Heuremata). Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

⁴⁶ Tering, Arvo. Album Academicum der Universität Dorpat (1632–1710) (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis; 5). Tallinn: Valgus, 1984.

⁴⁷ Vt nt Altof, Kaja. Reiner Brockmann Tallinnas ja „Lasnamäe lamburid“. – Looming, 1987, nr 11, lk 1556–1562. Gümnaasiumi ajaloo tollast uurimisseisu iseloomustab hästi: Eesti kooli ajalugu, 1. kd. Toim Endel Laul. Tallinn: Valgus, 1989. Vt ka Kaja Telschow' [sünd Altof] saateartikkel „Curriculum vitae“ väljaandes: Brockmann, Reiner. Teosed, lk 33–40. Herbert Salu enda XVII sajandi uurimuste mõju oli ideoloogilistel põhjustel jäänud kuni 1980. aastateni Kodu-Eestis tagasihoidlikuks.

(Bd. 1–64; 1732–1750), nagu näitavad isikukommentaariid Reiner Brockmanni „Teoste“ juurde.⁴⁸

Asendamatuks toeks prosopograafias ja vaimse konteksti otsingutel kujunesid 1980. aastate II poolel Saksa kolleegid, eeskätt Osnabrücki ülikooli kirjandusteooria ja uuema kirjandusloo professor Klaus Garber, kes rajas Osnabrücki ülikooli juurde varauusaja kirjandusloo uurimisgrupi, mis kasvas kultuuriloo uurimisgrupiks. Selle põhjal asutas ta 1992. aastal juba interdistsiplinaarse instituudi (Interdisziplinäres Institut für Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit = IKFN). Ehkki Garber ise nimetab ennast lihtsalt „vanaraamatu arheoloogiks“, on tema aastakümnetepikkust tööd ja avastusi Ida-Euroopa saksakeelse trükise ja kultuuri uurimisel õigustatult võrreldud Pompeji ja Herculaneumi väljakaevamistega.⁴⁹ Kohaseks illustratsiooniks tema n-ö tüüpilisele uurimisreisile ja usumatult lopsakatele leidudele arhiivides ja raamatukogudes võiks nimetada artiklit „Paul Fleming in Riga“, milles ta justkui möödaminnes parandab ka sajanditepikkusi eksitusi.⁵⁰ Ajatu tähtsusega käsiraamat on aga tema juhtimisel ja (kaas-)toimetusel ilmunud „Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven“ 31 köites (Hildesheim, Zürich, New York: Olms Verlag, 2001–2013).

Luule kontekstiotsingutele mõjus vägagi innustavalt Klaus Garberi initsiatiiv hakata 1980. aastate teisel poolel kavandama ja koostama mahukamat koguteost Baltimaade vaimsest kultuurist varauusajal Tübingeni Max Niemeyeri kirjastuse uue sarja jaoks „Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext“, mille 1. köide ilmus 1989. aastal. Kui Baltimaade koguteos 12 eesti teadlase (kokku 26 autori) osalemisel 2003. aastal lõpuks ilmus sarja 87. köitena, oli sellest 15 aastaga saanud maailma kõige mõjukamaid varauusaja kultuuriuuringute monograafia-sarju (ja on jõudnud 2015. aastaks 196. köiteni, olles liikunud De Gruyteri kirjastuse alla).⁵¹

Küllap sõltus (vähemasti osaliselt) Garberi inspiratiivsest uurija- ja õppejõuisiksusest see, et Eestis viljeldud saksa- ja muukeelse luule probleemid,

⁴⁸ Brockmann, Reiner. Teosed, lk 399–403.

⁴⁹ Adam, Wolfgang. Laudatio für Klaus Garber. – Verleihung der Ehrendoktorwürde an Professor Dr. Klaus Garber. Hrsg. v. Präsident der Universität Hamburg (Hamburger Universitätsreden, N. F., 7). Hamburg: U. P., 2004, S. 17–32, siin: S. 17.

⁵⁰ Nt parandab Garber ära andmed, mitu vihku on Eesti pulmaluule põhiallikas, Tallinna Linnaarhiivi kahes konvoluudis pealkirjaga „Vota nuptialia“ (1637–1644), mille mahuks peeti 105 vihku (kuigi XIX sajandi keskel tunti üle 300 vihu). Vihke on jäänud siiski 84. Vt Garber, Klaus. Paul Fleming in Riga. – *Daß eine Nation die ander verstehen möge*. Festschrift für Marian Szyrocki zu seinem 60. Geburtstag. Hrsg. v. Norbert Honsza und Hans-Gert Roloff (Chloe. Beihefte zum Daphnis, Bd. 7). Amsterdam: Rodopi, 1988, S. 255–308, siin: 264.

⁵¹ Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne (Frühe Neuzeit, Bd. 87). Tübingen: Max Niemeyer, 2003 [2. Aufl. Berlin et al.: De Gruyter, 2011; xv, 596 S.]. Vt allpool Lepajõe, art VI.

eeskätt prosopograafia ja kirjanduse sotsioloogiline kontekst, hakkasid huvi pakkuma ka Saksa uurijatele, mistõttu tekkis uurimistöös viljakas paralleelsus. 1993. aastal valmis Osnabrücki ülikooli juures Martin Klökeri magistriväitekirja Reiner Brockmannist ja Tallinna luuletajate ning õpetlaste ringist XVII sajandi I poolel, originaalne entsüklopeedilise haardega prosopograafiline uurimus,⁵² mis taotles Tallinna kirjanduselu sotsiaalse konteksti ammendavat kirjeldust ning pakkus muuhulgas hindamatut abi kommentaaride koostamisel Reiner Brockmanni „Teoste“ jaoks. Sellest esimesest sammust kasvas välja Klökeri doktoriväitekirja ja kõigi aegade üks monumentaalsemaid uurimusi Eesti kirjandusloo kohta „Tallinna kirjanduselu XVII sajandi esimesel poolel“,⁵³ mis tõstis nii XVII sajandi Eesti vaimuelu uuringud kui ka Eesti kirjandusloo käsitlemise üldse täiesti uuele tasandile.⁵⁴ Luulet ei ole selles analüüsitud küll kõigist olulistest vaatepunktidest, aga üldistused, mis on tehtud, on tehtud kogu mitmekeelse allikakorpuse põhjal, mistõttu uurimus jääb edasises töös esimeseks eeskujuks.

Samaaegselt Klökeri väljaande valmimisega tekkis Tartus uue sajandi esimestel aastatel esimene teatav institutsionaalne tugi juhuluule uurimisele Eestis. Pärast Kristi Viidingu doktoriväitekirja valmimist aastal 2002⁵⁵ koostati tema juhtimisel Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetooli juures ülal juba mainitud digitaalne Academia Gustaviana ladinakeelse juhuluule tekstikorpuse, mis tegi võimalikuks vähemasti ladinakeelse juhuluule uurimise tervikliku allikabaasi põhjal. Korpuse põhjal ja arvestades ka Tartu akadeemilist juhuluulet teistes keeltes (kreeka, heebrea, rootsi ja läti), valmis 2007. aastal samuti juba mainitud unikaalne valikkogu „*O Dorpat, urbs addictissima musis*...: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet“.⁵⁶ Teos, mis sisaldas kaanest kaaneni täiesti unustatud luulet ja sama unustatud autoreid, oli pühendatud Tartu ülikooli asutamise 375. aastapäevale. Selle kõitega astus nüüd lisaks Tallinnale ka Tartu luule nii maailma

⁵² Klöker, Martin. Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert. Osnabrück 1993. [vi, 182 S.; magistriväitekirja koopia Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus.]

⁵³ Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit, T. 1: Darstellung, T. 2: Bibliographien der Revaler Literatur: Drucke von den Anfängen bis 1657 (Frühe Neuzeit, Bd. 112). Tübingen: Max Niemeyer, 2005 [xi, 772; 652 S.].

⁵⁴ Siiski on ilmne, et Klökeri uurimuse täielikuks mõjulepääsemiseks oli hädavajalik see eesti keelde tõlkida ja süvenevam retseptsioon Eestis seisab veel ees. Teose I osa tõlge, sama monumentaalne saavutus kui originaal, ilmus 2014. a: Klöker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657) [680 lk]. Vt ka retsensiooni: Lepajõe, Marju. Tallinna mõte on selginemas! – Sirp, 5. XII 2014.

⁵⁵ Viiding, Kristi. Die Dichtung neulateinischer Propemptika.

⁵⁶ Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost). *O Dorpat, urbs addictissima musis*.

kui ka Eesti kirjanduslukku, muutes märkimisväärselt senist Eesti XVII sajandi kirjanduse käsitust.⁵⁷

Väljaandesse valis kreekakeelsed luuletused Janika Päll, nüüdseks välja-
paistvaim Eestis viljeldud kreekakeelse kultuuri tundja, kes alustas Academia
Gustaviana kreekakeelse kirjasõna läbitöötamist samuti uue sajandi esimestel
aastatel ja avaldas väga uuenduslikud ja originaalsed artiklid nii kreeka luulest
Tartus kui ka kreekakeelsetest trükistest ja kreeka keele kasutamisest Tartus
üldse.⁵⁸ Seega olid Tartu mitmekeelse luulekorpuse täielikuks kirjeldamiseks ja
poeetika terviklikuks süstemaatiliseks uurimiseks kõik eeldused loodud.

Teataval moel institutsionaalset tuge oli hakanud pakkuma ka Eesti Ajaloo-
arhiiv oma toimetiste sarjaga, mis taastati pärast poolesajandilist pausi 1996.
aastal, pakkudes võimalust avaldada ka mahukamaid uurimusi. Selles väga
kõrgetasemeliseks kujunenud sarjas, eriti teemakõidetes, kujunes vaimuajaloo
käsitlemiseks vajalik interdistsiplinaarsus XVII sajandi uuringutes.⁵⁹ Prosopo-
graafia uurimisel pakkus jätkuvalt laiahaardelist tuge Arvo Tering oma artik-
litega akadeemilistest sidemetest Eesti ja Euroopa vahel, mille põhjal valmis
entsüklopeedilise haardega monograafia „Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa
ülikoolides 1561–1798“.⁶⁰

Siiski takistas jätkuvalt nii Tartu kui ka Tallinna juhuluule uurimist mahuka-
mate ideeajalooliste käsitluste puudumine, mis mõtestaksid luule kohta vaimu-
elus kogu sõnakultuuri, hariduse ja teaduste süsteemi ning teiste kunstide
võrgustikus, mille kaks dominant on filosoofia ja teoloogia.⁶¹ Kirjandus-

⁵⁷ Vt allpool Lepajõe, art IX. Uut taset illustreerib hõlmavalt: Viiding, Kristi. The literary background of early Estonian secular writing: the current situation and future perspectives of research. – Kristiina Ross, Pēteris Vanags (eds.). Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Frankfurt/M.: Peter Lang, 2008, pp. 147–163.

⁵⁸ Vt nt Päll, Janika. Pindarlektüre an der *Academia Gustaviana*: Henricus Vogelmannus' *Ode prophonetike*. – Studia Humaniora Tartuensia [Võrguajakiri], 2001, vol. 2; <https://www.ut.ee/klassik/sht/2001/paell1.pdf> (4.04.2015); *Idem*. Vanakreeka keel Tartu ülikoolis 1632–1720. – Ivo Volt (koost ja toim). Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae; I). Tartu: TÜ Kirjastus, 2003, lk 19–47; vt ka *Idem*. Humanistengriechisch im alten Estland und Nord-Livland. – Janika Päll, Ivo Volt, Martin Steinrück (ed.). Classical tradition from the 16th century to Nietzsche (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae; III). Tartu: TÜ Kirjastus, 2010, lk 114–147.

⁵⁹ Vt eriti Enn Küngi koostatud köited: Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil, I–III (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae; 8 (15); 12 (19); 17 (24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, 2006, 2009.

⁶⁰ Tering, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798 (Scripta Archivi Historici Estoniae). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008 [831 + xx lk].

⁶¹ Tähelepanu filosoofia ja teoloogia olulisusele on juhtinud juba Kristi Viiding, vt Viiding, Kristi. Die Dichtung neulateinischer Propemptika ..., S. 28. Seotust on omakorda rõhutanud Jaan Undusk oma oponeeringus Viidingu väitekirjale. Vt Undusk, Jaan. Scaliger ja Opitz: juhuluule uurimine uuele tasemele. – Akadeemia, 2003, nr 7, lk 1495–

sotsioloogilise lähenemise puhul, nagu seda esindab näiteks Klõkeri monograafia Tallinna kirjanduselust, jääb luule endiselt teatavaks mentaliteedivalkonna ilminguks ja ei küsita luule kui nähtuse sügavamate põhjuste ja seoste järele. Luule sõnavara, motiivid, värsimõddud, stroofivormid jne ei ole ainult poeetika küsimus. Pidades aga silmas, et ülnimetatud Ene Jaansonit Tartu trükiste kataloog ilmus alles aastal 2000 ja et disputatsioonide läbitöötamine ei ole kerge ülesanne, tuleb kärsitust siin kohaselt ohjata. Samas seda võrgustikku ja selle dominante tuleks iga järgneva uurimuse puhul arvestada, sest nende seletusjõud on suur ka eestikeelse juhuluule kujunemise puhul.⁶²

3. Grammatikakirjutuse ajalugu: *creatio ex nihilo*?

Erinevalt peaaegu või enamasti täiesti tundmatust võõrkeelsest juhuluulest olid eesti keele vanemad grammatikad koos muu vanema eestikeelse kirjasõnaga olnud XX sajandi viimaseks veerandiks juba mitu sajandit hoolika tähelepanu all olnud, eriti mõistagi alates rahvusülikooli asutamisest 1919. aastal.⁶³ Grammatikates sisalduv eestikeelne aines oli olnud oluline andmepank nii keele-, kirjandus- kui ka rahvaluuleteadlastele, vundament. Kirjakeele ajaloo uurimine oli kujunenud üheks rahvusteaduste alustalaks, millega tegeldi Tartu ülikooli eesti keele õppetooli, *resp.* kateedri juures järjekindlalt, kuigi kitsastes oludes.⁶⁴

Samas oli grammatikakirjutuse vundamenti uurimine selgesti lahutatud vastavast kirjeldussüsteemist, milles aines oli omal ajal n-õ esile tõstetud, rääkimata vastava filosoofilise ja teoloogilise mõtlemise uurimisest, millesse keelega tegelemine, keeleteaduse ajalugu katkematult paigutus antiikajast XVII sajandini

1506, siin: 1503. Vrd Päll, Janika. Vanakreeka keel Tartu ülikoolis 1632–1720, lk 41. Väga viisakalt tuleb seda seost uuesti meelde Wilhelm Schmidt-Biggemann: „a certain prevalence of theology in that time“, „philosophy was closely connected to theology“ (vt Schmidt-Biggemann, Wilhelm. Dynamics of knowledge in the seventeenth-century Swedish realm. – Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal, 2010, nr 3/4, lk 281–296, siin: 281).

⁶² Vt allpool Lepajõe, art X.

⁶³ Habicht, Külli. Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat; 48 (2002), 2003, lk 135–165; Habicht, Külli. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat: juubelikogumik. Koost Valve-Liivi Kingisepp (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 25). Tartu: TÜ eesti keele õppetool, 2003, lk 171–210.

⁶⁴ Millist missioonitunnet mitme inimpõlve vältel see nõudis, näitab kujukalt Georg Mülleri sõnavarakartoteegi saatus, vt Rätsep, Huno. Sissejuhatuseks. – Georg Müller. Jutluseraamat. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop (Eesti mõttelugu; 78). Tartu: Ilmamaa, 2007 (2008), lk 7–13, siin: 12–13. Kui pikk on teekond kartoteegist trükitud sõnastikuni vt Kingisepp, Valve-Liivi. Saateks. – Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirsu, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 12). Tartu: TÜ eesti keele õppetool, 2000, lk 7–18.

(küllap olid mitteinuurimise põhjused olulisel määral ka ideoloogilised). Valitsevat hoiakut iseloomustab kujukalt Arnold Kase monograafia „Eesti kirjakeele ajaloo“, mis on sellele vaatamata siiani (ja veel pikaks ajaks) asendamatu käsiraamat.⁶⁵ Ka üldkeeleteaduse uurijate suhtumine varahumanismi lingvistilistesse arusaamadesse ei erinenud selles suhtes oluliselt. Teatavat huvi näidati üles pigem seetõttu, et Noam Chomsky oli XVII sajandi keeleteadusele pööranud tähelepanu monograafiaga „Cartesian linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought“ (1966), otsides strukturaallingvistika ideelisi eelkäijaid. Lingvistika ajaloo ja kitsamalt grammatikakirjanduse ajaloo põgusates ülevaadetes⁶⁶ oli tähelepanu üldiselt suunatud muutustele ja eripärastele ideedele, millel ei pruukinud grammatikakirjanduse praktikaga isegi mingit seost olla, mistõttu jäeti käsitlustes kõrvale tüüpiline, mille suhtes needsamad muutused toimusid ja ideed sündisid. Keeleteaduse ajalugu tema loomulikus geneesis püüdis nähtavaks muuta üksnes teenekas slaavi filoloogia ajaloo uurija Savvati Smirnov oma lühiartiklites ja -ülevaadetes ajakirjas Keel ja Kirjandus.⁶⁷

Erialakirjanduses (k.a Eesti kooli ja pedagoogika ajalookäsitlustes) ei olnud seega leida põhjendust, miks keeleõpik oli XVII sajandil, eesti kirjakeele kujunemise alguses, just sellise ülesehitusega, nagu ta oli. Grammatikad tuletasid enda olemasolu siiski meelde rajatagustes uustrukkides: kirjastus Maarjamaa Vello Salo isikus oli avaldanud Heinrich Stahli grammatika faksiimiletrüki,⁶⁸ Harald Haarmann oli alustanud koguni vastava sarjaga, mille I köites ilmusid Stahli ja Johannes Gutsclaffi grammatika faksiimiled, II ja III köites vastavalt Heinrich Gösekeni ja Johann Hornungi grammatikate faksiimiled.⁶⁹ Haarmanni

⁶⁵ Kask, Arnold. Eesti kirjakeele ajaloo, I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970. Vt ka Ross, Kristiina. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. Laiemat konteksti vt Habicht, Külli. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis; Kasik, Reet. Stahli mantlipärijad: eesti keele uurimise lugu. Tartu: TÜ Kirjastus, 2011.

⁶⁶ Vt nt Vääri, Eduard. Loenguid keeleteadusest, I. Õppevahend filoloogiateaduskonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1981, lk 15–16. Veidi põhjalikumalt ajalookäsitlust pakkus Milka Iviči käsiraamat: Ivič, M. Keeleteaduse põhisuunad. Toim Huno Rätsep, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969 [303 lk]. Vrd ka Rätsep, Huno. Eesti keele uurimine Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1982. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XIII. Tartu: TRÜ, 1983, lk 60–69.

⁶⁷ Smirnovi teadusliku tegevuse lühiülevaadet vt nekroloogis: Savvati Smirnov 21. VIII 1929–3. IX 2002. – Keel ja Kirjandus, 2002, nr 12, lk 893–895.

⁶⁸ Stahl, Henricus. Anführung zu der Estnischen Sprach. Rooma: Maarjamaa, 1974 (kordustr 2000).

⁶⁹ Stahl, Heinrich. Anführung zu der esthnischen Sprach; Gutsclaff, Johann. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Kommentiert und hrsg. von Harald Haarmann (Fenno-Ugrica, 2: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 1). Hamburg: Buske, 1976; Göseken, Heinrich. Manuductio ad linguam Oesthonicam = Anführung zur Öhstnischen Sprache. Kommentiert und hrsg. von H. Haarmann (Fenno-Ugrica, 3: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 2). Hamburg: Buske, 1977; Hornung, Johann. Grammatica Esthonica, brevis, tamen perspicua methodo ad dialectum Revaliensem.

suurejooneline algatus oli kantud teoreetilisest veendumusest, et XVII sajandi grammatikaid on vaja uurida keelesotsioloogilisest aspektist. Ta põhjendab seda oma peaaegu programmilises sissejuhatuses, milles ta formuleerib sotsioloogiliselt soodustavad ja mittedoodustavad faktorid eesti 17. sajandi grammatikakirjanduse arengus.⁷⁰

Paradoksaalsel moel suunasid siinkirjutajat küsima XVII sajandi keeleõpikute sisemise struktuuri järele hoopis Huno Rätsepa väga süvenevad ja haaravad ülikooliloengud strukturaallingvistika ajaloost, seega XX sajandi lingvistiline mõte. H. Rätsep oli ka see, kes pakkus välja idee tõlkida esimene lõunaeesti keele grammatika, Urvaste pastori Johannes Gutsلاffi ladinakeelne „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ (1648) eesti keelde, ulatas lahkelt paki hāgusaid, kohati loetamatuid fotokoopiaid ning nõustus vastavat diplomitööd (praeguses mõistes magistritööd) juhendama.⁷¹ Et sellist teemat ei saa pidada täiesti juhuslikuks ideeks, võiks osutada Rätsepa enda uuenduslik lähenemine Heinrich Stahli grammatikale 1987. aasta konverentsil „350 aastat eesti grammatikakirjandust“.⁷² Uuenduslikkus seisnes teatud mõttes tagasipöördumises ajaloolis-kriitilise meetodi juurde: grammatika kui süsteemi vaatlus oma aja kontekstis.⁷³ Keeleõpik esindab teatavat epistemoloogiat, mille taga on suhteliselt kindlajooneline traditsioon alates antiikajast, ning ümbritsevaid kultuurilisi hoiakuid – keeleõpik on kultuurinähtus. Olulisemaid inspireerijaid Rätsepa jaoks oli Sakari Vihoneni väga originaalne ja mahukas uurimus soome keele õpikutest XVII sajandil.⁷⁴

Eingeladet und hrsg. von H. Haarmann (Fenno-Ugrica, 4: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 3). Hamburg: Buske, 1977.

⁷⁰ Haarmann, Harald. Kommentar. – Heinrich Stahl. Einführung zu der esthnischen Sprach; Johann Gutsلاffi. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam, S. 9–37. Vt ka allpool Lepajõe, art XI.

⁷¹ Lepajõe, Marju. Johannes Gutsلاffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ tõlge. Tartu, 1985 [käsikiri TÜ eesti keele osakonnas]. Vt ka Lepajõe, Marju. J. Gutsلاffi „Observationes grammaticae“. – Noored filoloogias 1985: noorteadlaste XII konverents 22. mail: teesid. Toim Hille Piir. Tallinn: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1985, lk 34–37.

⁷² Rätsep, Huno. Heinrich Stahli grammatika oma aja peeglis. – ENSV TA korrespondentliikme Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev „350 aastat eesti grammatikakirjandust“ 10. oktoobril 1987 kell 11 TRÜ aulas. Tartu: TRÜ, 1987, lk 5–7; laiendatuna trükkis: Rätsep, Huno. Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, 1987, nr 12, lk 709–715.

⁷³ Varem oli seda suundumust esindanud Julius Mark, vt Mark, Julius. Die finnische Grammatik von Henricus Crugerus. – Finnisch-ugrische Forschungen, Bd. 30. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1949, S. 55–146.

⁷⁴ Vihonen, Sakari. Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla: kieliopillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa (Studia Philologica Jyväskyläensia, II). Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1978.

Samasugusest hoiakust olid kantud ka teised selle konverentsi ettekanded, sh siinkirjutaja vaatlus Gutsloff'i grammatikast kaasaegses grammatikatraditsioonis, milles püüti eritleda XVII sajandi grammatikatraditsiooni filosoofilist ja pedagoogilist poolt ning rakendada esimest korda Eesti ainese puhul mõistet *misjonilingvistika*, nii nagu seda on kasutanud Briti keeleteadlane Vivian Salmon (1921–2010).⁷⁵ Järgnesid Valve-Liivi Kingisepa „Heinrich Göseken – kolmanda eesti keele grammatika autor“, Jaak Peebo ja Aino Valmeti „Kuidas käändusid sõnad lõunaeesti kirjakeeles XVII sajandil“ ning Heli Laanekase „Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõigusest ja Heinrich Stahlst“.⁷⁶

Akadeemilise riigi huvi õhutas rohkem süvenema keeleõpikute konteksti dominanti – Piiblisse. Sama 1987. aasta kevadel oli toimunud kolm (selles ajas väga ebatavalist) piiblikonverentsi „Vastne Testament 300“ 18. III 1987 Puhjas (ettekandjad Peeter Olesk, Jaak Peebo, Jaan Kaplinski, Ain Kaalep, M. Lepajõe), 17. IV 1987 Kambjas (ettekandjad P. Olesk, Valve-Liivi Kingisepp, Aivo Lõhmus, J. Peebo, M. Lepajõe) ning 13. V 1987 Rõngus (ettekandjad P. Olesk, J. Peebo, V.-L. Kingisepp, M. Lepajõe). Tartu Ülikooli raamatukogu õhutas uurima konteksti teist osa ja laskis siinkirjutajal korraldada mahuka näituse „350 aastat eesti grammatikat ja 350 aastat luulet“ (25. XI 1987–10. II 1988).

Ent kõige olulisem koondav jõud teemaga tegelemisel lähtus siiski vana kirjakeele päevadest, mis said traditsiooniks ja kasvasid rahvusvahelisteks konverentsideks. Järgnesid kogumikud, nooremate uurijate huvi, kuni 1995. aastal moodustati TÜ eesti keele õppetooli juures õppetooli juhataja Mati Ereli toetusel vana kirjakeele uurimisrühm (VAKKUR) eesotsas Valve-Liivi Kingisepa ja Jaak Peeboga, tagantjärele hinnates üks kõige viljakamaid ja mõjukamaid humanitaarteaduste uurimisrühmi taasiseseisvunud Eestis.⁷⁷

Kuigi rühma põhitähelepanu oli suunatud vana kirjakeele korpuse loomisele, millega kaasnes sõnastike ettevalmistamine, oli just uurimisrühma ja eeskätt Valve-Liivi Kingisepa aastatepikkune veendunud entusiasm ja tõhus toetus käsikirja trükiks ettevalmistamisel see, mis võimaldas välja anda Gutsloff'i

⁷⁵ Lepajõe, Marju. J. Gutsloff'i „Observationes grammaticae“ kaasaegses grammatikatraditsioonis. – ENSV TA korrespondentliikme Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev ..., lk 9–11. Samast vaatekohast on teemat käsitletud: Lepajõe, Marju. Johannes Gutsloff ja tema grammatika. – XIII Eesti raamatuteaduse konverents 1. ja 2. detsembril 1987. a.: ettekannete teesid. Tartu: ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, 1987, lk 3–4.

⁷⁶ Teesid vt ENSV TA korrespondentliikme Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev.

⁷⁷ Protsessi detailsemat kirjeldust ja ülevaadet publikatsioonidest vt Kingisepp, Valve-Liivi. Saatesõnad. – Vana kirjakeele päevad 14.–15. novembril 2002: ettekannete teesid. Tartu: TÜ eesti keele õppetool, 2002, lk 5–6. Kroonikat vt <http://www.murre.ut.ee/vakkur/> (külastatud 25.11.2017).

grammatika uustrüki.⁷⁸ Seda oli planeeritud üle kümne aastat, aga jäänud finantstoetuse puudusel seni teostamata. Ka nüüd, kus ettevõtmine lõpuks rahalist tuge sai, ei möödunud väljaandmine traagiliste pööreteta (vt ülal viide 7), ent lõppes õnnelikult.

Sama oluline motiiv kui institutsionaalse toe teke Tartus oli uurimistöö jätkamisele sekundaarkirjanduse põhjal järjest selgemaks kujunenud arusaam, et uusi teid humanismiperioodi grammatikakirjanduse ja üldse selle perioodi keeleteaduse mõtestamisel otsitakse nii vahetutes naabermaades kui ka Euroopas tervikuna ning et see vajadus on ilmnenud üksteisest sõltumatult, lähtudes järelikult teaduse enda arenguloogikast.

Soome puhul peaks Sakari Vihoneni tööde kõrval esile tõstma Toivo Viljamaa uurimust „Ladina grammatika reform renessansi ajal“ (1976).⁷⁹ Nõukogude Liidu keeleteaduses avasid uusi vaateid Boriss Olhovikovi uurimused, nt „Keeleteooria ja grammatilise kirjelduse viis keeleteaduse ajaloos“ (1985).⁸⁰ Euroopa mastaabis sai aga mõõduandvaks (ja on seda tänaseni) George Arthur Padley 3-köiteline „Grammatikateooria Lääne-Euroopas 1500–1700“ (1976–1988),⁸¹ mis püüdis esmakordselt protsessi tervikuna kirjeldada, lähtudes printsibist, et grammatiline traditsioon peegeldab paratamatult kultuuritraditsiooni. Teatavaks ettevalmistuseks Padley monograafiale võib pidada uuenduslikke artiklikogumikke, nagu nt Dell Hymes'i koostatud „Uurimusi keeleteaduse ajaloost“ (1974).⁸² Seda toetasid aga ka seotud valdkondade ajalood, nagu nt Rudolf Pfeifferi „Klassikalise filoloogia ajalugu 1300–1850“ (1976).⁸³ Monograafiate kõrval sai hindamatult oluliseks ja mõjukaks väljaandeks ajakiri „Historiographia Linguistica: International Journal for the History of the Language Sciences“, mis oli hakanud ilmuma 1974. aastal (3 vihku aastas) Ernst Frideryk Konrad Koerner, tollal Regensburgi üldkeeleteaduse professori ja Amsterdamis kirjutaja John L. Benjaminsi ühisel jõul. Tänaeks endiselt Koerner, peatoimetusel

⁷⁸ G u t s l a f f, Johannes. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim Jaak Peebo. Tartu: TÜ eesti keele õppetool, 1998 (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 10). Vt ka allpool L e p a j õ e, art III ja IV.

⁷⁹ V i l j a m a a, Toivo. *The Renaissance reform of Latin grammar* (Turun yliopiston julkaisu, Sarja B: Humaniora; 142). Turku: Turun yliopisto, 1976.

⁸⁰ О л ь х о в и к о в, Б[орис] А[ндреевич]. *Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания: становление и эволюция канона грамматического описания в Европе*. Москва: Наука, 1985.

⁸¹ P a d l e y, George A. *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700: the Latin tradition*. Cambridge: Cambridge U. P., 1976; *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700: trends in vernacular grammar, I–II*. Cambridge: Cambridge U. P., 1985–1988.

⁸² H y m e s, Dell (ed.). *Studies in the history of linguistics: traditions and paradigms* (Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics). Bloomington, London: Indiana University Press, 1974.

⁸³ P f e i f f e r, Rudolf. *History of classical scholarship 1300–1850*. Oxford: Clarendon P., 1976.

42. köiteni jõudnud ajakiri näitas algusest peale selgesti, et kogu keeleteaduse ajalugu vajab uut ajaloolis-kriitilist läbimõtet, ja ka seda, kui tohutu ja mitmekesine on see materjal ja töö, mida ettevõtmine nõuab. 1. köitest peale olid ajakirja huviväljas ka humanismiperioodi keeleteaduslikud vaated ja grammatikad, ent iseloomulikul viisil on rohkem tähelepanu pälvinud eripärase nähtused ja see, mida grammatikakirjutuses võiks määratleda kui tüüpilist, jääb endiselt lugeja sünteesivõime hooleks. Nagu tuli ülalpool luule puhul tõdeda, nii on ka keeleteaduslike vaadete hõlmavale esitamisele põhiline takistus akadeemilise kirjasõna, s.t disputatsioonide, oratsioonide jm trükiste vähenenud uuritus, mis aitaks tüüpilise piire täpsemalt näha. XVII sajandi keelekäsituse puhul on lihtsam kirjutada käsitlusi haruldasematest nähtustest.⁸⁴ Sakari Viho-
neni uurimused, mis tegelevad seevastu just tüüpilisega, on sellest seisukohast erandlikud ega kaota oma aktuaalsust.

Gutslaffi grammatika tõlge ja analüüsimiskatsed leidsid Eestis väga huvitatud vastuvõttu. Sellel sammul näis olevat põhjendatud vajadus, sest peagi hakkasid järgnema teiste vanemate keeleraamatute ja grammatikate tõlked: F. J. Wiedemann (2002), E. Ahrens (2003), A. T. Helle (2006) jt.⁸⁵

Kuid sama jõudsalt ei edenenud grammatikate interpreteerimine kultuurinähtustena, sünteetiliselt, sest see eeldab ajastu teaduste süsteemi täpset mõistmist: kuidas see üles ehitub ja millistel alustel? Ühest küljest sai selgeks, et grammatikate koostamine on valdkond, mis omas ajas paigutub teoloogia, täpsemalt praktilise teoloogia raamesse, sõltudes otseselt misjonist. Esimeste eesti keele õpikute autorid olid kõik pastoriid. Ükski teine distsipliin rahvakeelt kirjakeeleks ei vajanud. Seega kultuurilisest ja epistemoloogilisest aspektist on esimeste grammatikate kontekst teoloogiline ja teoloogia paigutub tollases teadmiste hierarhias kõige tippu.⁸⁶ Grammatikate tõlgendamise lähtepunkt tuleb seega võtta teoloogiast, *resp.* teoloogi akadeemilisest ettevalmistusest. Ent just siin kerkis uurimistöö jätkamisele seinana ette asjaolu, et XVII sajandi ülikooliteoloogiat on vähe uuritud nii Eestis kui ka raja taga. Suhtumine sellesse on olnud suhteliselt jäigalt kanooniline, kusjuures suunatud kanoonilistele erisustele, mitte tüüpilisele. Ilma selle tundmiseta kas või üldjoontes ei olnud uurimistööd võimalik rahuldavalt aga jätkata. Milline oli suhe keelde tollases tüüpilises

⁸⁴ Vt nt Klein, Wolf Peter. Am Anfang war das Wort: Theorie- und wissenschaftsgeschichtliche Elemente frühneuzeitlichen Sprachbewußtseins. Berlin: Akademie Verlag, 1992.

⁸⁵ Täpsemalt vt Laanekask, Heli. Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat; 57 (2011). Tallinn: Eesti TA Kirjastus, 2012, lk 271–281.

⁸⁶ Vrd. Dilthey, Wilhelm. Gesammelte Schriften, II. Bd: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation. Leipzig u. Berlin: B. G. Teubner, 1914; eriti ptk „Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jahrhundert“, S. 90–245. Hammerstein, Notker. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 64). München: R. Oldenbourg, 2003. Vt ka allpool Lepajõe, art IV ja VII.

haridusprogrammis, mille inimene pidi läbima, kui soovis pastoriks saada? Milliseid seisukohti ta implitsiitselt teostas?

4. Teoloogia: *nihil est*?

Nii nagu juhuluule ja grammatikakirjanduse puhul, võib ka nn konfessionaliseerumisperioodi teoloogia vähesel uuritusel eristada 1) ideoloogilisi; 2) praktilisi (allikate kättesaamatus ja vastava ettevalmistusega uurijate vähesus); 3) teoreetilisi, *resp.* metodoloogilisi põhjusi.

Nõukogude Eestis oli uurimistöö teoloogia kui „oopiumiga seotud“ valdkonnas (Karl Marxi parafraseerides) kahtlemata äärmiselt piiratud võimalustega.⁸⁷ Veel enam puudutas see Eesti teoloogia ajaloo uurimist. Pärast Tartu ülikooli usuteaduskonna sulgemist 1946. aastal asutatud EELK Usuteaduse Instituudis töötasid ja õpetasid küll suurepärased teadlased, ent üldjuhul jäid uurimistöö viljad (ka üliõpilas- ja kraaditööd) kas käsikirja (mida paremal juhul säilitatakse EELK UI raamatukogus ning levisid ka edasi käsikirjalistes paljundustes) või ilmusid välismaal, seda mõistagi vähesel hulgal.⁸⁸ Teoloogilise mõtte ja kirikuloo uurimise kõige püsivamaks kandjaks trükisõnas võib pidada EELK aastaraamatut „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik“ (ilmub alates aastast 1956 (1957)), mis levis põhiliselt kiriku liinis ja rahvaraamatukogudes kättesaadav ei olnud, kuigi trükiarv ei olnud väike (vahemikus 1300–2000 eksemplari, kui on impressumis märgitud). Aastaraamatus oli järjekindlalt akadeemiline osa teoreetiliste käsitluste või teoloogiaajalooliste tekstide kommenteeritud tõlgetena. Märkimisväärsel moel on aga aastaraamat püsivalt nii oikumeenilise haardega, et otseselt ei leia isegi Martin Lutheri teoloogia liiga sagedast käsitlemist, kõnelemata teoloogia hilisematest suundumustest XVII sajandil. Erandlik on sellest seisukohast 1983. aasta köide, mil Lutheri sünnist möödus 500 aastat.⁸⁹ Kui 1985. aastal hakkasid ilmuma EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, siis teoloogiline haare laienes ja süvenes veelgi, ent Lutheri ja luterliku teoloogiaga

⁸⁷ Vrd Kulmar, Tarmo. Religiooniteadused ja usundilugu teadusliku uurimisvaldkonnana Eestis. – Usuteaduslik ajakiri, 2000, nr 1, lk 102–119.

⁸⁸ Proportsioone iseloomustab kujukalt Uku Masingu personaalbibliograafia, vt Sepp, Anneli (koost). Uku Masing 100: bibliograafia 1923–2009. Tartu: Ilmamaa, 2010. Ekstreemset näidet käsikirjalisest viljakusest pakuvad Elmar Salumaa koostatud „Teoloogilised kogumikud“ (ilm 58 köidet aastail 1967–1990; säilitatakse EELK UI raamatukogus).

⁸⁹ Köites leidub kolm Lutheri tõlget eesti keelde: katkenditena „Jutus Suurel Neljapäeval 1524“, „Kiri liivimaalasile“ (1523), tervikuna „Ristiinimese vabadusest“ (A. Hoffmanni 1917. a tõlke faksiimile); samuti E. Salumaa artikkel „Ühest Lutheri teoloogilise mõtlemise eripärasusest“. Ka 1984. a aastaraamat sisaldab olulisi artikleid Voldemar Iljalt (luterluse mõjudest eesti rahva kiriku- ja vaimuelule, piirdudes teoloogia puhul siiski üksnes väheste märkustega) ning Hugo Lepnurmelt (Lutheri vaateist muusikale).

seotud temaatikat võib kohata põhjalikumalt alles uuel iseseisvusajal, köites nr XI (2003), mis sisaldab Elmar Salumaa „Evangeelse eetika alused“.⁹⁰

Teoloogilise mõtte ja kirikulooga oli võimalik tegeleda kaudselt: ateismi ajaloo raames, millest pakub iseloomuliku näite teaduslikult kõrgetasemeline kogumik „Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis“ (1987)⁹¹; hariduse ja akadeemiliste sidemete ajaloo raames, tänu millele oli olemas lühiülevaade Academia Gustaviana teoloogiaõppejõududest, uurimisteedest, ent samuti põhjalik käsiraamat õppejõudude ja üliõpilaste eelnevatest ja hilisematest õpingu- ja töökohtadest;⁹² mõistagi kunsti- ja arhitektuuriajaloo raames; raamatuteaduse, sh piiblitõlke ja -väljaannete ajaloo raames jne. Sellisel juhul on otsitud mingi fakti või faktide tõlgendamiseks eelkõige esmase tasandi taustsüsteemi, aga ei ole olnud võimalust jõuda ajastu teoloogilise mõtte tervikkäsitluseni (mida ei saagi eeldada). Näiteks on kindlapiirilisel filoloogiline või ajalooline uurimisfookus jätnud tähelepanuta vana kirjakeele kujundajate muud spetsiifilisemad filosoofilised ja teoloogilised tööd: Heinrich Stahli, Johannes Gutsblaffi, Heinrich Gösenkeni jt akadeemilised ja kirikukogudel esitatud disputatsioonid ning teised kitsamalt teoloogilised kirjutised.

Vajadus jõuda sügavama ühendava teoloogilise tasandini tuli selgelt esile ülal (p. 3) juba kirjeldatud kolmel piiblikonverentsil, mis olid pühendatud lõunaeestikeelse Wastse Testamendi, esimese trükki jõudnud tervikliku piiblitõlke (ühtlasi esimese täielikult eestikeelse trükiteose) 300. aastapäevale 1987. aastal. Nõukogude tingimustes olid need konverentsid väga haruldased ja inspireerivad, kuid ettekanded kahtlemata trükki ei jõudnud, mistõttu need laiemat kõlapinda siiski ei saavutanud, erinevalt kümme aastat hiljem 26.–27. aprillil 1996. aastal toimunud 310. aastapäeva konverentsist, mille ettekanded anti välja ja see väike köide on monograafilise tähtsusega teos.⁹³

Eesti taasiseseisvumine ja usuteaduskonna taasavamine Tartu ülikooli koosseisus 1991. aastal avas teoreetiliselt täiesti uued perspektiivid Eesti teoloogilise mõtte ajaloo ja kirikuloos uurimisele. Ent paratamatult tuli esmalt alustada noorte uurijate kasvatamisest ja õppetöö üldisest korraldamisest, õppekirjanduse

⁹⁰ Siiski tuleb Lutheriga seoses nimetada teda sügavalt mõjutanud traktaadi „Saksa teoloogia“ eesti tõlget. Vt Saksa teoloogia. Tlk Kalle Kasemaa. – Tõid kristliku müstika alalt (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; III). Tallinn: EELK UI, 1989, lk 162–242. Vrd Kasemaa, Kalle. Inimese teest Jumala juurde „Saksa teoloogia“ järgi. – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn: EELK konsistoorium, 1984, lk 34–44.

⁹¹ Kivimäe, Jüri (koost). Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis: artiklite kogumik, III. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

⁹² Vt [Sillaste, Helgi]. Teoloogia. – Helmut Piirimäe (koost), Tartu ülikooli ajalugu, I: 1632–1798. Tallinn: Valgus, 1982, lk 205–207; Tering, Arvo. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710.

⁹³ Wastne Testament 1686: konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996 = conference reports: 26–27 April 1996. Toim ja eessõna Edakai Simmermann (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised; 2). Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 1996.

koostamisest.⁹⁴ Doktorikraadidega teadlasi oma üliõpilaste seast võis heal juhul oodata alles aastatuhande vahetuseks (Urmas Petti, esimene eesti soost reformatsiooniloolane, kaitseski lõpetanutest esimesena doktorikraadi Baseli ülikooli juures 1999. aastal). Eestikeelse teadusliku teoloogiaajakirja väljaandmiseni jõuti aastal 2001, kui (taas)alustas ilmumist „Usuteaduslik ajakiri“.

Selles situatsioonis oli loomulik, et kiriku- ja teoloogia-ajaloo valdkonnas arenes uurimistöö viljakamalt seal, kus eeltööd olid kõige põhjalikumad ja mitmekülgsemad – piiblitõlke ajaloos. 1992. aastal usuteaduskonna Uue Testamendi professoriks kutsutud Toomas Paul kaitses 1994. aastal mahuka doktoriväitekirja eesti piiblitõlke ajaloo varasemast perioodist,⁹⁵ millest ta arendas 1999. aastaks välja fundamentaalse monograafia „Eesti piiblitõlke ajalugu“.⁹⁶ Järgmise piiblitõlkealase doktoriväitekirja kaitses Peeter Roosimaa 2004. aastal.⁹⁷

Usuteaduskonnast väljaspool toetas seda suunda TÜ eesti keele õppetooli vana kirjakeele töörühma tegevus alates aastast 1995 (kirjeldatud ülal p. 3) ning teiselt poolt järjest hoogustuv esimeste piiblitõlgete (kommenteeritud) faksiimile-uustrükkide väljaandmine, mille algatus tuli Eesti Keele Instituudi poolt. Esimese köitena võib käsitleda väljaannet „Wastne Testament 1686“ aastast 2001, millele oli lisatud Jaak Peebo kommentaarivihk.⁹⁸ Sellele järgnesid eeskätt Kristiina Rossi eestvõtmisel järgmised rariteetsed köited: Andreas ja Adrian Virginiuse Vana Testamendi raamatute käsikirjalised tõlked XVII sajandi lõpust koos transkriptsiooniga (2003);⁹⁹ esimese põhjaeestikeelse piibliväljaande (1715) faksiimile koos eessõnaga (2004);¹⁰⁰ põhjaeestikeelsed Uue Testamendi käsikirja jäänud tõlked XVII sajandi lõpust – XVIII sajandi algusest (2007),¹⁰¹

⁹⁴ Nt tänu prof dr Egon Brinkschmidtile, usuteaduskonna süstemaatilise teoloogia külalisprofessorile, oli a-st 1994 võimalik hakata välja andma õpikuserja „Teoloogiline raamatukogu“, milles on a-ni 2000 ilmunud 9 köidet (Kalle Kasemaa ja Elmar Salumaa tõlkes).

⁹⁵ Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu, 1. osa (XVI–XIX sajand) (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis; 2). Doktoriväitekirj. Tartu Ülikool, 1994 [käsikiri TÜ raamatukogus].

⁹⁶ Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani (Emakeele Seltsi toimetised; 72). Tallinn: Emakeele Selts, 1999 [875 lk].

⁹⁷ Roosimaa, Peeter. Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis; 7). Doktoriväitekirj. Tartu: TÜ Kirjastus, 2004.

⁹⁸ Wastne Testament 1686. Väljaande kolleegium: Urmas Sutrop, Mati Hint, Kristiina Ross, Toomas Väljataga. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001; Peebo, Jaak. Wastse Testamendi lugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001.

⁹⁹ Ross, Kristiina (koost). Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

¹⁰⁰ Uus Testament 1715. Faksiimile. Eessõna Kristiina Ross. Saksakeelse eessõna tlk ja komment Toomas Paul. Tallinn: Euroimmobiliare AS; Eesti Rahvusraamatukogu, 2004.

¹⁰¹ Ross, Kristiina (koost). Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

mille krooniks on hiljem saanud Johannes Gutsclaffi piiblitõlgete väljaanne (2013).¹⁰² Sarja toetas Eesti Ajalooarhiivi väljapaistev allikapublikatsioon XVII sajandi lõpu piiblikonverentside materjalidest.¹⁰³ Teatud moel laiendatud kokkuvõtte tehtud tööst ja uutest seisukohtadest on esitatud koguteoses „Läti ja eesti kirjakeelte ühised juured“ (2008).¹⁰⁴

Niivõrd intensiivne tähelepanu keskendamine eesti piiblitõlke ajaloole tõi eriti teravalt esile, et seda ei toeta teoloogide poolt kuigivõrd ei kirikulooline ega teoloogia-ajalooline uurimistöö (milleni ei olnud veel jõutud): puudusid käsitlused sõna ja Piibli kohast teoloogias,¹⁰⁵ XVII sajandi teoloogilisest mõttest nii laiemalt kui ka Eesti- ja Liivimaa akadeemilistes õppeasutustes, eeskätt Academia Gustaviana's, minimaalsed olid kirikuloolised arhiivipõhised uuringud selle perioodi kohta (sest üks olulisi eeldusi oli võimalus teha uurimisreise Rootsi arhiividesse). Ülikooli usuteaduskonnas võeti algul suund koguduste ajaloo uurimisele, mis oli hädavajalik ja üliõpilastele jõukohane teema ning hiljem liiguti XIX–XX sajandi kirikuloo uurimise juurde. Varasemate perioodide teemad tulid vaatluse alla eeskätt rahvusvahelistel kirikuloo konverentsidel.¹⁰⁶ XVI sajandi teoloogiaga üldisemalt tegelesid Alar Laats¹⁰⁷ ja Urmas Petti, kes alustas ka Martin Lutheri olulisemate traktaatide tõlkimist eesti keelde.¹⁰⁸

¹⁰² Johannes Gutsclaffi piiblitõlge 1647–1657. Koost Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

¹⁰³ Pahtma, Leino; Tafenau, Kai (koost). Piiblikonverentsid ja keelevaldlused: Põhja-eestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690): Allikapublikatsioon. Toim Jürgen Beyer (Ex fontibus archivi historici Estoniae). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

¹⁰⁴ Ross, Kristiina; Vanags, Pēteris (eds.). Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Frankfurt/M. *et al.*: Peter Lang, 2008.

¹⁰⁵ Üks väheseid käsitlusi eesti teoloogidelt vt Pöder, Thomas-Andreas. Usu keele metafoorsus: fundamentaalteoloogiline uurimus. – Akadeemia, 2002, nr 10, lk 2131–2171; nr 11, lk 2387–2406.

¹⁰⁶ Vt Rutiku, Siret; Staats, Reinhart (Hrsg.). Estland, Lettland und westliches Christentum: Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte = Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus: Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost [Vorträge des Symposiums: 13.–16. Sept. 1997, Tartu]. Kiel: Fr. Wittig, 1998; Altnurme, Riho (Hrsg.). Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend = Estonian church history in the past Millennium [Vorträge der internationalen Konferenz: 19.–20. Jan. 2001]. Kiel: Fr. Wittig, 2001.

¹⁰⁷ Vt tema artiklid Lutheri ja varasema luterliku teoloogia kohta: Laats, Alar. Luther's idea of *Deus absconditus* and the apophatic theology. – Trames, 1999, vol. 3, no. 3, pp. 170–184; *Id.*, Descendit ad inferna. – Usuteaduslik Ajakiri, 2000, nr 1, lk 46–65; *Id.*; Lääs, Kadri. The concept of the communication of the majesty in the theology of Martin Chemnitz. – Trames, 2002, vol. 6, no. 1, pp. 63–78; *Id.*, Martin Chemnitz ja Damaskuse Johannes: patristika osast kujunevas luterlikus traditsioonis. – Mille anni sicut dies hesternus...: Studia in honorem Kalle Kasemaa. Ediderunt Marju Lepajõe & Andres Gross. Tartu: TÜ Kirjastus, 2003, lk 216–226.

¹⁰⁸ Vt tema artiklid Lutheri ja varasema teoloogia kohta: Petti, Urmas. Philipp Melancthon, humanist ja reformaator. – Akadeemia, 1998, nr 1, lk 89–110; *Id.*, Martin Lutheri „reformatoorne avastus“. – Akadeemia, 2000, nr 1, lk 17–46; nr 2, lk 300–318, mis saatis

Nooremate uurijate sügavamaks teoreetiliseks ja praktiliseks ettevalmistamiseks toetati kraaditööde tegemist hilisantiigi ja keskaja teoloogia teemadel.¹⁰⁹ Väljaspool usuteaduskonda tegid olulisi arhiivipõhiseid uuringuid XVII sajandi kirikuloo valdkonnas vaid mõned ajaloolased. Esile tuleb tõsta Leino Pahtma uurimusi Heinrich Stahlit¹¹⁰ ja Lea Kõivu uurimusi Johannes Gutsclaffist.¹¹¹ Samal perioodil alustab oma uuringuid XVII sajandi rahvahariduse kohta Aivar Põldvee, kelle tööd on püsivalt olulised ka XVII sajandi kirikuloo käsitlemise jaoks, täpsemalt öeldes, nad alles ootavad integreerimist.¹¹² Heinrich Stahli uurin-gutega jätkas Piret Lotman,¹¹³ kelle initsiatiivil andis Eesti Rahvusraamatukogu 1998. aastal välja haruldase kogumiku „Kirik ja kirjasõna Läänemeres ja Läänemere 17. sajandil“¹¹⁴ ning hiljem hakati välja andma kõrgetasemelist uurimuste sarja „Raamat ja aeg“, milles XVII sajandi teemadel on märkimisväärselt oluline koht. Ajastu teoloogilist mõtteviisi Eestis aitasid lähemale tuua Uku Masingu „Eesti vanema kirjakeele lood“.¹¹⁵

tõlget: Luther, Martin. Eessõna ladinakeelsete kirjutiste koguväljaandele, Wittenberg 1545. Tlk Urmas Petti. – Akadeemia, 2000, nr 1, lk 3–16; Petti, Urmas. Martin Lutheri 95 teesi: reformatsiooni või reformatoorse teoloogia algus. – Usuteaduslik Ajakiri, 2000, nr 1, lk 77–89, mis saatis tõlget: Luther, Martin. Väitlus indulgentside väe selgitamiseks (95 teesi). – Usuteaduslik Ajakiri, 2000, nr 1, lk 66–76; Petti, Urmas. Luthers Systematik in seinen Sermonen von 1519. – Trames, 2002, vol. 6, no. 1, pp. 91–109; *Id.*, Martin Luthers Schrift „De captivitate babylonica ecclesiae praeludium“ (1520): Historischer Ort, literarische Konzeption, reformatorischer Ansatz. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

¹⁰⁹ Väga lootustandvalt mitmekesist uurimistööde temaatikat võib näha usuteaduskonna kraaditööde loendis „Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1991–2000 kaitstud bakalaureuse-, magistri- ja doktoritööde loetelu“. – Usuteaduslik Ajakiri, 2000, nr 1, lk 120–127. Internet: http://usuteadus.ee/wordpress/wp-content/uploads/2000/09_UA_1_2000_teadustood.pdf (külastatud 25.11.2017).

¹¹⁰ Pahtma, Leino. Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö TÜ üldajaloo õppetooli juures. Tartu, 1998; *Id.* Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatust“. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 3 (10)). Tartu: EAA, 1998, lk 57–90; *Id.* Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpinguaastaise. – Kultuuriloolised ekskursid (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 6 (13)). Tartu: EAA, 2000, lk 5–19.

¹¹¹ Kõivu olulisemad selle perioodi uurimused on koondatud tema magistritöösse: Kõiv, Lea. Johannes Gutsclaff ja tema „Lühike teade ja õpetus“. Magistritöö TÜ eesti ajaloo õppetooli juures. Tartu, 2005.

¹¹² Rida Põldvee olulisemaid uurimusi on koondatud tema doktoriväitekirja: Põldvee, Aivar. Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal (Dissertationes historiae universitatis Tartuensis; 20). Tartu: TÜ Kirjastus, 2010.

¹¹³ Doktoriväitekirja vt Lotman, Piret. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsis 17. sajandi esimesel poolel (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis; 20). Tartu: TÜ Kirjastus, 2010.

¹¹⁴ Lotman, Piret (Hrsg.). Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert (Acta bibliothecae nationalis Estoniae; VII). Tallinn: Estnische Nationalbibliothek, 1998.

¹¹⁵ Masing, Uku. Eesti vanema kirjakeele lood. Koost Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 1999.

Hoolimata kujunevast uurimuslikust mitmekesisusest, jäi 1990. aastatel põhiallikaks XVII sajandi Eesti kirikuloo uurimise alustamisel endiselt Olaf Silla ja Vello Salo ülevaade „Lühike eesti kirikulugu“,¹¹⁶ mille algvariant, Olaf Silla „Eesti kirikulugu“, oli ilmunud 1938. aastal. Academia Gustaviana teoloogilise tegevuse parim kokkuvõte, monograafilises võtmes, oli endiselt Eduard Tennmanni koostatud „Tartu usuteaduskond Rootsi ajal“ 1932. aastast,¹¹⁷ mis on tänaseni väga väärtuslik. Koguteoses vaadeldakse lakooniliselt, kuid väga ülevahtlikult usulisi jooni Rootsi-aegse ülikooli üldstruktuuris (H. B. Rahamägi), usuteaduskonna korraldust ja tööd ülikooli korralduse raames (O. Sild), orientalistikaga tegelemist (A. Bulmerincq), õppejõudude elukäiku ja tegevust (O. Sild, A. Bulmerincq, O. Seesemann, J. Köpp), ühtlasi määratletakse teoloogiadistsipliinide spetsiifikat tollel perioodil ja usuteaduskonna tähtsust järelpõlvedele (O. Sild).

Olulisi võimalusi sellest kogumikust edasi minna pakkus järgnevalt Lembit Raidi koostatud arhiiviteatmik „Tartu ülikooli usuteaduskond 1632–1940“,¹¹⁸ mis annab ülevaate Eesti Ajalooarhiivis säilitatavatest usuteaduskonna ajaloo allikatest. Sellele lisandus 1998. aastal Riho Saardi „Eesti kirikuajaloo bibliograafia“. ¹¹⁹ Akadeemiliste sidemete ja ideede voolusuundade täpsustamist jätkas pidevalt Arvo Tering.¹²⁰

Ent ikkagi puudus kõige olulisem allikakorpus, millest üldse lähtuda – teoloogiline kirjasõna ise. Mäletatavasti viidi Academia Gustaviana varad, sh raamatukogu, arhiiv ja trükikoja sisustus, 1710. aastal Põhjasõja eest Rootsi.¹²¹ Eestis säilis erinevates kogudes u 200 eksemplari Tartu ülikooli trükiseid, kusjuures trükikoja toodang oli olnud ligi poolteist tuhat trükinitetust.¹²² Kui uurijal ei olnud võimalust sooritada uurimisreise Rootsi, oli tal paraku võimalik töötada ainult teoloogiliste trükiste pealkirjadega – mida ka tehti. Ent just selles olukorras ilmnes, milline jõud on akadeemilistel traditsioonidel. Ülal (p. 2) on

¹¹⁶ Sild, Olaf; Salo, Vello. Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995 [paljundatud käsikirjana; 232 lk].

¹¹⁷ Tartu usuteaduskond Rootsi ajal. Toim Eduard Tennmann (Usuteaduslise ajakirja lisavihk, nr 3). Tartu: TÜ usuteaduskond, 1932 [88 lk]. XVI–XVII sajand, vt lk 57–97.

¹¹⁸ Raid, Lembit. Tartu ülikooli usuteaduskond 1632–1940: teatmik. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1995.

¹¹⁹ Saard, Riho. Eesti kirikuajaloo bibliograafia = Viron kirkkohistorian bibliografia = Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte (1918–1997) (Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitoksen julkaisu, III). Helsinki: Helsingin yliopisto, 1998.

¹²⁰ Tema 2000. aastate alguseks tehtud uurimuste bibliograafiat vt Tering, Arvo. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Koost Enn Küng (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk 27.

¹²¹ Piirimäe, Helmut (koost). Tartu ülikooli ajalugu, I: 1632–1798. Tallinn: Valgus, 1982.

¹²² Jaanson, Ene-Lille. Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710 ..., lk 7.

juba kirjeldatud, kuidas Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas valmis Ene Jaanson'i kataloog „Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710“ (mida täiendatakse veelgi).¹²³ See fundamentaalse tähtsusega täiskollektsioon ja trükikataloog avasid XVII sajandi Eesti teoloogilise mõtte uurimisele täiesti uued perspektiivid, ent see on Eesti teadusloos jaoks tervikuna hindamatu, isegi revolutsioonilise väärtusega väljaanne.

Uusi võimalusi asusid kõige kiiremini kasutama hoopis klassikalised filoloogid, eeskätt XVII sajandi luule uurimiseks,¹²⁴ ent nende tööst sündis kasu ka teoloogia ajaloole. Nii ladinakeelne juhuluule kui ka nt Janika Pälli uurimus vanakreeka keele kasutamisest Academia Gustaviana's avas uusi vaateid, kuidas läheneda teoloogidele – Petrus Goetscheniusele, Johannes Georgii Gezeliusele jt.¹²⁵ Kuid esmane vajadus oli siiski kirjeldada kogu teoloogiline akadeemiline kirjasõna ja määrata selle mahud, mille esimese katse siinkirjutaja ka tegi.¹²⁶

Tulemused näitasid, et edasises töös tuleb uurimiseks ette võtta 286 disputatsiooni ja muud teoloogilist trükist, mille kogumaht on 6529 lehekülge. Selline maht tähendas väga avaraid perspektiive, kümmekonda võimalikku doktoritööd, ja korpus pakkus juba olemasoluga võimalusi võtta uurimise alla autorid-juhendajad või teemad või muud aspektid. Igal juhul pakkus see potentsiaali asuda teoloogia ajalugu uuesti kirjutama – mis ehk nõuaks ka Euroopa vaimse ajaloo uut mõtestamist. Erinevalt luulest ja grammatikakirjandusest ei pakkunud erialakirjandus selleks aga kuigivõrd inspiratsiooni ega metodoloogilist eeskuju, sest XVII sajandi ülikooliteoloogia ei ole seni äratanud erilist huvi. Mõjukamad kiriku- ja teoloogiaajaloo käsiraamatud lubavad endale vahel sellest isegi mööda minna. Näiteks üks standardkäsitlusi „Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte“, mille peatoimetaja on teenekas Göttingeni kirikuloolane Carl Andresen (1909–1985),¹²⁷ siis selle 2. köitele „Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität“ ja 3. köitele „Die Lehrentwicklung im Rahmen der Ökumenizität“¹²⁸ saab 17. sajandi akadeemilise teoloogia alliktekstide analüüsimisel toetuda väga ettevaatlikult, sest käsiraamat on üles ehitatud hilisemale, n-ö kanoniseeritud arusaamale teoloogilise mõtte arengust sel perioodil, s.t liigutakse

¹²³ Vt eelmine viide.

¹²⁴ Vt ülal p. 2 kirjeldatud digitaalne „Academia Gustaviana (1632–1656) ladinakeelse juhuluule tekstikorpus“.

¹²⁵ Vt Pälli, Janika. Vanakreeka keel Tartu ülikoolis 1632–1720.

¹²⁶ Vt allpool Lepajõe, art VIII.

¹²⁷ Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 1–3. Hrsg. von Carl Andresen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980–1984.

¹²⁸ Lohse, Bernhard; Neuser, Wilhelm; Grassmann, Günther *et al.* Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität. – Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980; Benrath, Gustav Adolf; Hornig, Gottfried; Dantine, Wilhelm *et al.* Die Lehrentwicklung im Rahmen der Ökumenizität. – Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984.

erisusi mööda ega käsitleta tüüpilist, seda, mis väljendub tüüpilises ülikoolide trükiproduktioonis,¹²⁹ mida vähemalt hüpoteetiliselt võiksid esindada Academia Gustaviana disputatsioonid.

Tartu ülikooli disputatsioonikorpus kuulub eeldatavasti nähtuse alla, mida nimetatakse *luterlikuks ortodoksiaks*. Seda mõistet kasutatakse rohkelt, nagu oleks selle tähendussisu täiesti selge, ja kui mõni traktaat on sellisena nimetatud, siis ta enam uurimist justkui ei vaja. Olukord sarnaneb hoiakuga sama perioodi filosoofia suhtes, kus filosoofiadisputatsioonid lahterdatakse harjumuslikult surnud teaduse alla.¹³⁰ Selline liigitus tehakse paradoksaalsel moel, olemata õppinud põhjalikumalt disputatsiooni tundma, mistõttu liigitus ei ole veenev. Kui *ortodoksset luterlust* defineerida kui „Pühakirjal tuginevat tõetunnetust ühenduses aristotelliku koolifilosoofiaga, mida toetab usutunnistuste teoloogia“,¹³¹ siis ei ammenda see siiski teoloogilist ideestikku. Ent liigitus äratav kahtlusi ka seetõttu, et lähem kokkupuude disputatsioonidega kinnitab Rootsi teoloogi Bengt Hägglundi hinnangut: „Nii teoloogilise ainese igakülgsest valdamiselt kui ka piiblitundmise sügavuselt kujutab luterlik ortodoksia endast teoloogia ajaloo kõrgpunkti.“¹³² Teoloogilised jm vaimsed seosed-mõjutused võiksid seetõttu, vastupidi, anda disputatsioonidele vägagi elusa avaruse.

Need tekstid nõuavad teadlaselt – et seda avarust tunda ja piiritleda – spetsiifilist ettevalmistust: lisaks väga heal tasemel ladina (ja vanakreeka) keele oskusele disputatsioonide kaasaja teoloogilise mõtte ja laiemalt intellektuaalse kultuuri, nagu ka patristilise ja vähemal määral skolastilise teoloogia tundmist. Selliste teadmiseni jõudmine ei nõua ainult tahet, vaid ka soosivat keskkonda, ennekoike kohast õppekava ülikoolis, mis toetaks pikka süvenemist, *resp.* pika süvenemise algust. Peaaegu kogu teoloogiaajalooline kirjandus, allikad, millega disputatsioonides väideldakse, on ligipäasetavad mõistagi üksnes ladina keele valdajale, sest uutesse keeltesse ei ole neid tõlgitud. Möödapääsmatult vajalik on pikk õpiaeg, ent õppimisideoloogia tänapäeva Eestis ei toeta keeruliste nähtustega tegelemist, mistõttu peavad need välja jääma ka teadusest üldse. Keskaegne määratlus „*Graecum est, non legitur*“ tuleks ümber ütelda „*Difficile est, non studetur*“. Milleks uurida kõiki 2500 liblikaliiki, kes Eestis elavad, kui võiks piirduda kümme-konnan suuremaga? Ent selline hoiak viib teadusloo moonutamiseni, ebateaduslikkuseeni.

Teoloogia jaoks avanenud perspektiivid ei tähendanud seega, et oleks kiirelt võtta teoloogilise haridusega uurijaid, ning tuli leppida tõdemusega, et teoloogid ja kirikulugu on tänu klassikaliste filoloogide hasartsetele luuleuuringutele eelkõige

¹²⁹ Seda olukorda käsitletakse allpool pikemalt, vt Lepajõe, art XII.

¹³⁰ Vrd Piirimäe, Pärtel. Early modern academic writings and intellectual history: methods and perspectives of research.

¹³¹ Hornig, Gottfried. Lehre und Bekenntnis im Protestantismus. – Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Bd. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 [1984], S. 72–73.

¹³² Hägglund, Bengt. Geschichte der Theologie: Ein Abriß. München: Chr. Kaiser, 1990, S. 234.

kirjandusloo valdkond: näiteks artiklites Heinrich Stahlile pühendatud pulmaluulest,¹³³ Johannes Georgii Gezeliusest jt luuletajana.¹³⁴ Eriti süstemaatiliseks kujunes Georg Manceliuse lähem tundmaõppimine, mida inspireeris mõjusalt Janis Krēsliņšī monograafia Manceliuse homileetikast.¹³⁵ Manceliuse roll oli ühevõrra suur nii Academia Gustaviana usuteaduskonna õppetöö käivitajana kui ka hiljem läti kirjakeele rajajana, mistõttu eeltööd tema uurimiseks olid põhjalikumad kui teiste Academia Gustaviana õppejõudude puhul.¹³⁶ Kristi Viiding, kes oli juba varem avaldanud originaalse artikli Manceliuse pildist talle pühendatud tervitus- ja teelesaatmisluuletuste põhjal,¹³⁷ jõudis 2010. aastal Georg Manceliuse juhuluule tervikkäsitluseni „Georg Manceliuse ladinakeelne juhuluule Tartus (1632–1638)“.¹³⁸ Esimese põhjaliku magistritööni Academia Gustaviana teoloogiadispitatsioonidest jõudis samal aastal siiski TÜ usuteaduskond: eelnevalt juba juristihariduse omandanud Merle Kand kaitses teadusmagistriväitekirja Georg Manceliusest teoloogina tema presideeritud disputatsioonide põhjal.¹³⁹

Kandi uurimuses püütakse lause-lausel analüüsida, milline on loogika ja meetod kahes Manceliuse juhendatud ja ühes respondeeritud disputatsioonis, mida võiks käibiva maneeeri järgi nimetada „ortodoksselt luterlikeks“: „De Sacrosancta Scriptura“ („Pühakirjast“, 1631; esitatud Tartu Gümnaasiumis veel enne Academia Gustaviana avamist),¹⁴⁰ „Contra purgatorium“ („Purgatooriumi

¹³³ Kaju, Katre. Die Heinrich Stahl gewidmeten Hochzeitssammlungen. – Janika Päll, Ivo Volt, Martin Steinrück (ed.). Classical tradition from the 16th century to Nietzsche, S. 11–44.

¹³⁴ Päll, Janika. Humanistengriechisch im alten Estland und Nord-Livland. – Janika Päll, Ivo Volt, Martin Steinrück (ed.). Classical tradition from the 16th century to Nietzsche, S. 114–147.

¹³⁵ Krēsliņš, Janis. Dominus narrabit in scriptura populorum: A study of early seventeenth-century Lutheran teaching on preaching and the Lettische Lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 54). Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.

¹³⁶ Vrd Raid, Lembit. Mancelius. – Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon, 2. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005, lk 519.

¹³⁷ Viiding, Kristi. Das Porträt eines liv- und kurländischen orthodoxen Theologen (Georg Mancelius) anhand der ihm gewidmeten Geleit- und Begrüßungsgedichte. – Udo Sträter (Hrsg.). Orthodoxie und Poesie. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2004, S. 37–46.

¹³⁸ Viiding, Kristi. Die lateinische Gelegenheitsdichtung von Georg Mancelius in Dorpat (1632–1638). – Janika Päll, Ivo Volt, Martin Steinrück (ed.). Classical tradition from the 16th century to Nietzsche, S. 45–85.

¹³⁹ Kand, Merle. Georg Mancelius teoloogina juhendatud disputatsioonide põhjal. Magistritöö TÜ usuteaduskonnas. Tartu, 2010. [173 lk]. Käsikiri TÜ usuteaduskonnas. Digitaalselt ligipääsetav:

http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/15022/kand_merle.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹⁴⁰ Disputatio theologica de Sacrosancta Scriptura ... in Collegio Regio Dorpat[ensi] proposita: praeside Georgio Mancelio ... respondente Henrico Boismanno ... a. d. 26. Augusti. Upsaliae: Eschillus Mathiae, 1631.

vastu“, 1632)¹⁴¹ ja „De justificatione hominis peccatoris poenitentis coram Deo“ („Patuse kahetseva inimese õigeksmõistmisest Jumala ees“, 1632).¹⁴² Töö siht oli astuda samm edasi teadmises, mida tähendab mõiste „ortodoksne luterlus“ akadeemilises väitluskirjanduses ja milline on selle mõiste raames kahe luterliku dogmaatiku, nn varase ortodoksi Leonhard Hutteri (1563–1616) ja tema õpilase, nn kõrgortodoksi Johann Gerhardi (1582–1637) teoloogiliste lookuste, *resp.* süstemaatilise teoloogia käsiraamatute roll.¹⁴³ Töö raskeim ja aeganõudvaim osa oli kõigi 3 disputatsiooni tõlkimine, mis on esitatud väitekirja lisa (45 lk).

Sellega olid disputatsioonide uurimise jätkamiseks loodud teatavad eeldused. Lisaks ilmus Enn Tarvelilt 2011. aastal selle perioodi Eesti kirikuloo seni kõige põhjalikum üldkäsitus, monograafiline, mis lõi väga vajaliku ajalis-ruumilise raamistuse ja sisaldas palju uut materjali.¹⁴⁴

Paradoksaalsel moel sai neil aastatel aga üheks oluliseks takistuseks ortodoksse luterluse uurimisel selle eelduse ehk mitteortodoksse luterluse ehk Martin Lutheri enda teoloogia ebapiisav uurimine ja tundmine Eestis. Selle tagajärjed ilmnesid eeskätt kirjandus- ja kultuuriloolistes töödes, milles Lutheri vaimset mõju ei osatud enam näha: seda mõju hakati taandama sotsiaalsetele tingimustele või nt trükikunsti osavale kasutamisele jm materiaalsele põhjustele.¹⁴⁵ Seetõttu ei osatud enam ka Lutheri ideid hilisemas teoloogilises ja filosoofilises kirjanduses ega kultuuris laiemalt ära tunda ega mõtestada. Selle mõjul hakkas omakorda kaduma teoloogiline relevants ja maailmavaateline tähendus emakeelt ja emakeelselt hariduselt, mis tendeeris taanduma n-ö nostalgia- või pärimustooteks.¹⁴⁶ Selles situatsioonis võttis Eesti autoriteetsem Lutheri-uuriija Urmas Petti (1965–2016) kirjastuse Ilmamaa ettepanekul ette esimese mahukama (*sic!*) Lutheri teoste tõlkekogumiku ettevalmistamise, mis ilmus

¹⁴¹ Disputatio theologica ... potissimum contra purgatorium pontificium directa: et proposita, in Regia Academia Dorpatensi: praeside Georgio Mancelio ... respondente Nicolao Laurentii ... a. d. 16. Novembr[is]. Dorpati Livonum: J. Pistorius, 1632.

¹⁴² Disputatio solennis de justificatione hominis peccatoris poenitentis coram Deo: quam ... in Regia Dorpatensi ... quae ... Livonum Academia est, praeside Andrea Virginio ... subjecit Georgius Mancelius. Dorpati Livonorum: J. Pistorius, 1632.

¹⁴³ Hutterus, Leonhartus. Compendium locorum theologicorum ex Scripturis Sacris, & libro Concordiae ... collectum. Wittebergae: Apud Paulum Helwigium Bibliop[olam], 1610; Gerhardus, Ioannes. Locorum theologicorum t. I–IX. Jenae: Steinmann, 1610–1622.

¹⁴⁴ Tarvel, Enn. Kirche und Bürgschaft in den Baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Hrsg.). Die Baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500–1721, T. 3 (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71). Münster: Aschendorff, 2011, S. 17–99. Hädavajalik oleks see käsitus avaldada ka eesti keeles.

¹⁴⁵ Erandlikult ei esine Lutheri n-ö sekulariseerimist Eesti kunstiajaloolastel eesotsas Krista Kodresega, mida iseloomustab mõjusalt akadeemiline „Eesti kunsti ajalugu“, vt Eesti kunsti ajalugu, 2: 1520–1770. Peatoim Krista Kodres. [Tallinn]: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.

¹⁴⁶ Tegemist ei olnud ainult Eestile omase nähtusega, vt allpool Lepajõe, art XI ja XII.

2012. aastal, seega veidi vähem kui 500 aastat pärast reformatsiooni.¹⁴⁷ Kuivõrd raamat kätkes endas üksnes Lutheri olulisemaid teoloogilisi töid, oli hädavajalik süstemaatiliselt läbi analüüsida ka Lutheri keele- ja hariduskäsitlus, võtta ette uuesti alliktesed ja nende põhjal kujundada tervik, mida siinkirjutaja 2013. aastal artiklis „*Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest“ ka tegi.¹⁴⁸

Selles artiklis jõudis siinkirjutaja järeldusele, et Lutheri teoloogilistest printsiipidest tuleneb otseselt: 1) iga inimese isiklik suhe Pühakirjaga; 2) et kõik kristlased on Pühakirja ees põhimõtteliselt võrdses olukorras, nagu ka jumala-sõna kuulutades; 3) et Pühakirja tuleks lugeda originaalkeeltes (heebrea, kreeka), ent teisest küljest on oluline, et iga kristlane mõttest võimalikult täpselt aru saaks, mis nõuab Piibli tõlkimist emakeelde; tõlkimine on kirjutatud evangeeliumi olemusse; 4) Lutheri piiblikäsitusest ja selle osast õigeksmõistmisel tuleneb üsna otseselt nõue, et iga kristlane peaks oskama lugeda, mis juba immanentselt sisaldab endas üldise rahvahariduse radikaalset ideed. Ent Luther ei näe haridusel ainult religioosset aspekti, vaid ka sügavat tähtsust ilmaliku elu korraldamisel ja edenemisel.

Need järeldused näitasid, et Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitlus on idee-line sõlmpunkt, mida eesti kirjakeele ja kogu vaimukultuuri kujunemise käsitlemisel peab oluliselt rohkem arvestama. Seniste, valdavalt sotsioloogiliste ja lingvistikasiseste lähenemisviiside piiratud seletusjõust ei piisa ei kirjakeele ega ka rahvaharidussüsteemi väljakujundamise põhjuste analüüsimisel.

Lutheri arusaam keelest ja kirjutatud sõnast kui möödapääsmatust vahendist Jumala juurde jõudmisel, hariduse, sõnalise tunnetuse õndsusloolisest perspektiivist ning jutlustaja- ja õpetajaameti erilisest osast pakub mõttelise konteksti nii esimeste grammatikate koostamisele, pühendunud piiblitõlkimisele kui ka seletamatult energilisele rahvakoolide asutamisele. Ühtlasi annab see sisu seni kasutatud mõistetele *praktika*, *praktilised*, *rakenduslikud vajadused* jms, mida oleks otstarbekas mõista pigem teoloogiliselt kui sotsioloogiliselt.

Kindlust teadmisele, et just luterliku teoloogia uurimisega tuleb jätkata, andis „Luterlike usutunnistuskirjade“ ilmumine eesti keeles 2014. aastal (samuti esmakordselt),¹⁴⁹ ent ka interdistsiplinaarselt avalduv huvi Lutheri keele- ja hariduskäsituse vastu, mis sundis teemat korduvalt läbi mõtlema ja edasi arendama erinevates kontekstides, erinevatele auditooriumidele.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Luther, Martin. Valitud tööd. Koost ja järelsõna Urmas Petti. Tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, Urmas Petti (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa, 2012 [838 lk].

¹⁴⁸ Vt allpool Lepajõe, art XI.

¹⁴⁹ Luterlikud usutunnistuskirjad. Toim Randar Tasmuth (EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus; 11). [Tartu-Tallinn]: SA Ajaleht Eesti Kirik; EELK UI, 2014 [411 lk].

¹⁵⁰ Vt allpool Lepajõe, art XII ja XIII, samuti väitekirja lisas „Teemaga seotud publikatsioonid“.

Teema vajab edasiuurimist ja suuremat süvenemist, sõlmpunktid ja üleminekud põhjalikumat vaatlust. Reformatsiooni 500. aastapäeva tähistamine on lasknud teostuda uutel väga olulistel Lutheri tõlgetel.¹⁵¹ Paari aastaga on Eesti Lutheri ja luterliku teoloogia uuringud tõusnud tervikuna uuele tasemele, on tekkinud süstemaatilisus.¹⁵² See on pinnas, millelt ongi nüüd loomulik edasi liikuda ortodoksse luterluse uurimise juurde ja tähelepanu keskendada Academia Gustaviana disputatsioonidele. Eesti XVII sajandi teoloogia uurimine jääb endiselt põhiküsimuseks, millest sõltub naaberdistsipliinide (kirjandus, keeleteaduse ajalugu) areng, nagu on näidatud artiklis „17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust“.¹⁵³

Artiklis jõutakse järeldusele, et eesti kirjakeele teke on teoloogiline küsimus, mistõttu tuleks eesti kirjakeelse kultuuri arengut uurides esmalt alati küsida, kas see kulgeb teoloogilises mõõtkavas, mis nõuab eelnevat uurimist. Kas ja kuidas luterliku teoloogia edasine areng on mõjutanud hilisemat suhtumist eesti kirjakuultuuri? Kui ei ole uuritud küsimuse esimest poolt, ei saa vastata teisele poolele. Need on aga uurimisülesanded, milles Eesti kirikuloolased peaksid pakkuma oluliselt rohkem tuge nii Eesti kui ka naabermaade uurijatele. Eesti teaduse olulisemaid kohustusi Euroopa teaduse ees on jõuda Eesti XVII sajandi teoloogilise mõtte süstemaatilise uurimiseni (mis muuhulgas eeldab kohast akadeemilist väljaõpet) ning monograafiliste ülevaadete kirjutamiseni. Sellest sõltub otseselt ka rahvuskultuuri uurimise edasine areng.

¹⁵¹ Suurt tööd on siin teinud elektrooniline ajakiri Kirik & Teoloogia, milles on värskest avaldatud Martin Lutheri kaks kõige olulisemat hariduskäsitust puudutavat kirjutist Anne Burghardti tõlkes ja Urmas Nõmmiku toimetusel. Vt Luther, Martin. Sermon või jutlus sellest, et lapsi koolis tuleb hoida (1530); I–II. – Kirik & Teoloogia, 25. nov, 2. det 2016 (<http://kjt.ee/2016/11/sermon-voi-jutlus-sellest-et-lapsi-koolis-tuleb-hoida-1-osa/>; <http://kjt.ee/2016/12/sermon-voi-jutlus-sellest-et-lapsi-koolis-tuleb-hoida-2-osa/>); Luther, Martin. Saksamaa kõigi linnade raehärradele, et nad peaksid kristlikke koole asutama ja ülal pidama (1524). I–II. – Kirik & Teoloogia, 6. okt, 13. okt 2017 (<http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-1-osa/>; <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-2-osa/>). Siia lisandub veel rida lühemaid tõlkeid.

¹⁵² Seda näitab kujukalt värske koguteos „Reformatsioon 500 – vaesus, kultuurimõjud, perspektiivid“. Koost Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; 25). Tallinn: EELK UI, 2017.

¹⁵³ Vt allpool Lepajõe, art XII.

5. Humanismi variatsioonid: uurimisülesanne ja metodoloogia

Väitekirja artiklid on alguse saanud XX sajandi lõpukümnendite uurimisparadigmast, milles spetsiaaldistsipliinide arengus ühisosa (peaaegu) ei otsitud. Luulet uuriti spetsiifiliselt luulena, grammatikaid keelekirjeldusena jne. Spetsialiseerumine oli sedavõrd kitsas, et nt Reiner Brockmanni pärandist peeti oluliseks ainult paari eestikeelset luuletust. Hinnangud XVII sajandi pingutustele olid kriitilised ja pigem välistasid vajaduse edasi uurida seda, mis on ju ajalooliselt juba n-ö ületatud. Allikate lähem tundmaõppimine ei lasknud selle olukorraga nõustuda. Ent siinkirjutaja esimesed artiklid Johannes Gutsclaffist ja Reiner Brockmannist ei jõudnud kaugemale raskesti ligipääsetava ainese korrastamisest ja väitest, et XVII sajandi tekste, olgu need paarirealised luuletused või mahukad grammatikad, tuleb uurida kui kultuurinähtusi (see väide kordub peaaegu igas kirjutises), sünteetiliselt: nende viljakas (spetsiaal)uurimine peab lähtuma distsipliinideülesest ühisosast, mille dominandid on filosoofia ja teoloogia. Ilma selle ühisosata lõpeb uurimistöö tühjusesse, sest mõte, mis on kirjutatud teksti, on avaram kui tähe-ruumide arv. Sellel on järeldused ka uusimasse aega, sest kui miski on vaimse kultuuri nähtus, siis ta ei kao, vaid teiseneb, muundub, ning elab tänapäeval mingil teisel kujul edasi. XVI–XVII sajand seletab ka XXI sajandi nähtusi.¹⁵⁴

Esimestele artiklitele järgnes üsnagi valimatu paralleelide otsing kaasaja Euroopa humanistlikust kultuurist – ja leida neid ei olnud raske. Loomulik oli seetõttu jõuda seisukohale, et eesti kirjakuultuuri sünd kõikides tema harudes on laiemas mõttes humanistlik-kristliku kultuuri ja maailmavaate üks tagajärgi. Ent humanism oma mõttelises ja geograafilises avaruses ei toonud siiski kõikjal kaasa väikerahvaste kirjakuultuuride sündi. Sellist ideed ei esine isegi Rotterdami Erasmusel, suurimal humanistil. Teisest küljest, kui majandusnähtusi vaadelda lühiajalises perspektiivis, on humanism oma antropotsentrilisuses seotud ka ainelise kasuga, mida keelelise erisuse loomine ei toeta. Humanism ei kätke endas rahvakeelsust sugugi enesestmõistetavalt.

Rahvakeelele ja hiljem rahvakeelsele kooliharidusele üleminekus pidi sisalduma (vähemalt algstaadiumis) mittemaine loogika. Lahenduse tõi Martin Lutheri keelekontseptsiooni põhjalikum tundmaõppimine, kui oli vaja uuesti läbi reflekteerida Reiner Brockmanni tähendus Eesti kirjandusloos.¹⁵⁵ Luther annab humanistlikule inimkesksusele teoloogilise mõõtme, see tähendab, et inimese tunnetusvõime saab tõeliselt vabaks alles suhtes Jumalaga, usu läbi, mis annab ka vajaliku jõu teadmise poole liikuda, sõltumata inimese asendist ilmalikus ühiskonnas. Selles vaates humanistlik inimkesksus ei kao, sest inimene on töotuse saaja, aga seda inimkesksust ei ole ilma töotuse andjata, Jumalata, teotsentrismita. Hilisem ajalugu on näidanud, et algupärase loomepotentsiaali vallandumise jaoks on vähe impulsse, millel oleks emakeelega võrreldav võimsus. Lutheri inimekäsitus on andnud humanismile ehk päristise jõu.

¹⁵⁴ Vt allpool Lepajõe, art XIII.

¹⁵⁵ Vt allpool Lepajõe, art X.

Eelneva põhjal on ilmne, et järgnevate artiklite **põhilist uurimisprobleemi** saab määratleda üksnes üldiselt: milline on kohane ideeline ja kultuuriline kontekst, milles üksiktekste peaks vaatlema ja millest peaks võtma kriteeriumid nende analüüsimiseks? Mis nimelt ümbritsevas kultuuris annab käsitletavatele autoritele mõttesuuna ja milline on etteantud väljendusvormide hulk? Otseseks **uurimisülesandeks** sai kahe eestikeelse kirjasõna rajaja, Reiner Brockmanni (1609–1647) ja Johannes Gutsclaffi (?–1657) teoste käsitlemine teataval moel kultuuritekstidena, millele töö käigus lisandus ülesanne täpsustada ümbritsevas mõtteruumis Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitust.

Metodoloogiliselt tähendas see enesestmõistetavalt, et valida tuleks ajaloolis-kriitiline meetod või sellest välja kasvanud ülal nimetatud (p. 2) võrdlev-ajalooline meetod. Ent siinkirjutaja metodoloogiline impulss lähtus hoopis Friedrich August Wolfist (1759–1824) ja tema hermeneutikast, sest põhipuudusena uurimistöö lähtesituatsioonis võis näha põhjendamatut kaugenemist Wolfi hermeneutilisest meetodist, mis alates Wolfi õpilasest Karl Morgensternist (Tartus alates 1802. aastast) kujunes üheks põhiliseks meetodiks ka Tartu ülikooli humanitaarteadustes. Teatavasti rajas Fr. A. Wolf filoloogia kui iseseisva (teoloogiast sõltumatu) teadusdistsipliini ja kujundas sellest välja klassikalise vanaajateaduse kui universaalse ja interdistsiplinaarse teadusharu, mis nõuab avarat tervikut ka väiksemate küsimuste vaatlemisel.

Et metodoloogiline olukord ei ole rahuldanud ka teisi uurijaid, näitavad nende seisukohad XVII sajandi teemade käsitlemisel. Nii Piret Lotman kui ka Kai Tafenu rõhutavad oma väitekirjades, et nende uurimisobjekti on vaja vaadelda omas ajas, vastavas ideelises kontekstis, seega ajaloolisest vaatepunktist.¹⁵⁶ Lotmani jaoks on ainuvõimalik meetod ajaloolis-kriitiline meetod.¹⁵⁷ Aivar Põldvee tõdeb oma väitekirjas, et uue taseme saavutamine nõuab metodoloogilist suunamuutust, interdistsiplinaarsust.¹⁵⁸ Ta kirjeldab varauusaja kultuuriloole omast interdistsiplinaarsust ja universaalsustaotlust, mis väljendub renessanslikus või barokses huvide ja annete mitmekesisuses,¹⁵⁹ millest kasvab välja vajadus läheneda objektile mitmest vaatepunktist: struktuur ja element, makro- ja mikrotasand jne. Põldvee esitab ka selgesõnalise vaatepunktide, *resp.* teadusdistsipliinide süsteemi igale konkreetsele nähtusele lähenemiseks.¹⁶⁰

Nende kaalutluste valguses jääb Wolfi hermeneutika endiselt aktuaalseks, sest aktuaalseks jääb tema meetodi siht: „*Hermeneutikat* ehk *seletuskunsti*

¹⁵⁶ Lotman, Piret. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsid 17. sajandi esimesel poolel, lk 14; Tafenu, Kai. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel (Dissertationes philologiae Estonicae universitatis Tartuensis; 27). Tartu: TÜ Kirjastus, 2011, lk 12.

¹⁵⁷ Lotman, Piret. *Op. cit.*, lk 15.

¹⁵⁸ Põldvee, Aivar. Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal, lk 9.

¹⁵⁹ *Ibid.*, lk 11.

¹⁶⁰ *Ibid.*, lk 12.

käsitatakse kunstina mõista kirjaniku, järelikut kellegi teise üleskirjutatud [---] mõtet just nii, nagu tema on seda mõista tahtnud.”¹⁶¹ „Seda, kes meile märke annab, mõistetakse siis, kui need märgid meis just neidsamu mõtteid ja kujutlusi ja tundmusi ning samas korras ja seoses esile kutsuvad, nagu need olemas on olnud looja enese hinges.”¹⁶² Sellest sihist tuleneb vältimatult interdistsiplinaarne lähenemine väljapoolt, ent sama vältimatult ka n-ö seestpoolt: iga autori mõistmiseks on vaja omandada sama ulatuslikud teadmised, kui on autoril.¹⁶³ Esimene vajadus on Eestis ja rahvusvaheliselt üldiselt aktsepteeritud, kuid teine sugugi mitte. Väline interdistsiplinaarsus küsimusi ju ei tekita: ei vaidlustata, et uuritava teksti puhul tuleb järjest läbi analüüsida (Wolfi järjestuses) keel – grammatika – tavad – ajalugu – kirjandus üldiselt – ajastu vaim.¹⁶⁴ Seesmise interdistsiplinaarsuse valdamine on aga Eestis alles kujunemas ja ka mujal ei ole see kujunenud normiks – barokiuurijalt ei eeldata tingimata barokset eruditsiooni. Siiski peaks tulevikus kujunema XVII sajandi uurimise üheks esmaseks eelduseks ajastu humanistliku hariduse *curriculum*’i omandamine, mis on kujundatud ajastuomase filosoofia poolt ja mille tipus paikneb teoloogia kui implitsiitne dominant.

Siinse väitekirja artiklid püüdleval esmalt välise interdistsiplinaarsuse poole, ent alates X artiklist tehakse esimesed sammud sisemise interdistsiplinaarsuse poole. Selle põhjal esitatakse väitekirja **põhiliseks väiteks**, et eesti kirjakuultuuri rajamine selle erinevates vormides XVII sajandi esimesel poolel on vaadeldav kristliku humanismi luterlike variatsioonidena. **Tulemused** esitatakse artiklihaaval punktis „Kokkuvõte“.

¹⁶¹ Wolf, Friedrich August. Hermeneutika [1831]. Tlk Eduard Parhomenko. – Akadeemia, 1993, nr 1, lk 92–96, siin lk 92.

¹⁶² *Ibid.*, lk 93.

¹⁶³ *Ibid.*, lk 94.

¹⁶⁴ *Ibid.*

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Käesolev väitekiri koosneb 13 publitseeritud artiklist, mis puudutavad XVII sajandi eesti kirjakultuuri kolme eri valdkonda: juhuluulet, grammatikakirjandust ja teoloogiat. Artiklid on ilmunud enam kui 20 aasta jooksul (1994–2017) ega ole algselt kirjutatud kavakindla sihiga jõuda ühtse monograafilise tervikuni. Nad on teostunud pigem teatava kompromissina iseenda uurimistöö ja küsimuste vahel, mida sellele tööle on esitanud nii Eesti kui ka rahvusvaheline teadlaskond. Seega on nad kirjutatud erinevates kontekstides ja erinevale auditooriumile, sageli samaaegselt, mistõttu ei ole olnud võimalik vältida kordusi. Küll aga on artiklid nähtavad ühtse mõttekäiguna tagantjärele vaates ja autori hilisemate seisukohtade valguses, mistõttu on peetud võimalikuks nad ühtede kaante vahele koondada.

Uurimuste teoreetilisi põhjusi ja praktilisi ajendeid kirjeldatakse kronoloogiliselt ja analüütiliselt väitekirja sissejuhatuses. Süstemaatiline eesti kirjakeel hakkas Eesti- ja Liivimaal välja kujunema XVII sajandi esimesel poolel erinevat tüüpi tekstides: esimestes süstemaatilistes eesti keele õpikutes, kirikukirjanduses, s.h. piiblitõlgetes, ja juhuluules (viimases väga vähesel määral). 1980. aastatel, kui väitekirja autor nende teemade vastu hakkas huvi tundma, käsitleti kõiki neid valdkondi eesti keele ja eesti rahvakultuuri keskselt: säilinud tekste kasutati eelkõige eesti keele ajaloo neutraalsete andmepankadena. Nad lõigati teataval moel keele alusel vastavast võõrkeelsest žanrist ja laiemast mõttelisest süsteemist välja. Nii näiteks ei olnud Eestis XVII sajandil viljeldud võõrkeelne juhuluule (ladina, kreeka, saksa jm keeltes) pärast II maailmasõda Kodu-Eestis peaaegu mingit tähelepanu pälvinud, kui see just ei pakkunud ajaloolastele prosopograafilisi andmeid. Suhtumine XVII sajandil Eestis kirjutatud ja trükitud teaduskirjandusse (mis oli põhiliselt ladina keeles) ei olnud kuigivõrd teistsugune. Selline väljalõikamine võttis luuletekstidelt ära poeetilise väärtuse, sest XVII sajandi juhuluule on kantud teistsugusest esteetikast ja pakub XX–XXI sajandi inimesele harva naudingut luulena. XVII sajandi keelekirjelduse seisukohad paistavad lingvistika seisukohalt olevat tänapäevaks ületatud. Seega kaotavad XVII sajandi tekstid lihtsalt mõtte ja väärtuse. XVII sajandi teoloogia oli ideoloogilistel põhjustel hoopiski välditud valdkond, millega tegelemine ei saanud samuti ulatuda kuigivõrd kaugemale bio-bibliograafilistest seikadest ja oli põhjendatud niivõrd, kui oli vaja esitada mõnd keele-või kultuuriloolist fakti (raamatuteaduses, muusika- ja kunstiajaloo vms.). Luule ja grammatikakirjanduse seadmine otsesesse sõltuvusse kaasaja teoloogiast ja veel enam, nende fenomenide vaatlemine kirikuloo osana ei tulnud kõne alla.

Lähem tutvumine allikatega ei lasknud sellise lähenemisviisiga nõustuda. Ent nende valdkondade n.ö. uurimisteenaks tõstmine oli äärmiselt komplitseeritud. Tööd tuli alustada ja pikka aega läbi viia kolmel tasandil korraga: 1) otsida raamatukogudest ja arhiividest alusmaterjali ning seda koondada, kirjeldada ja struktureerida, mistõttu uurimistöö allikabaas oli pidevas muutumises, nagu näitab selgelt nt artiklites esitatud arvandmete muutumine; 2) samaaegselt otsida

kohast metodoloogilist lähenemisviisi; 3) jõuda suhteliselt lühikese ajaga allikatekstide uuseditsioonideni, et tekitada kriitilise diskussiooni võimalust.

Nii juhuluule kui grammatikakirjanduse puhul tõusis põhiliseks uurimisprobleemiks, milline on kohane ideeline ja kultuuriline mõttekontekst, milles üksiktekste peaks vaatlema. Millist konteksti nad peegeldavad, millest omakorda peaks võtma kriteeriumid nende analüüsimiseks? Otseseks uurimisülesandeks sai kahe eestikeelse kirjasõna teerajaja teoste käsitlemine kultuuritekstidena.

Reiner Brockmann (1609–1647) oli Saksamaalt pärit (sündinud Schwanis, Mecklenburg) teoloog, kes tuli 1634. aastal Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professoriks ja kes hiljem asus pastoriametisse Kadrina koguduse juures Põhja-Eestis. Tema sulest on 1637. aastal sündinud esimene eestikeelne kunstluuletus „Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum“, mida loetakse eesti kunstkirjanduse alguseks, lisaks veel mõned hilisemad eestikeelsed luuletused ning rida kirikulaulude tõlkeid. Suure osa tema pärandist moodustavad ladina-, saksa- ja kreekakeelsed juhuluuletused.

Johannes Gutsclaff (?–1657) oli samuti Saksamaalt pärit (sündinud Daberis, Pommer) teoloog, kes oli õppinud Greifswaldi ja Leipzigi ülikoolis ning immatrikuleeriti 1639. aastal Tartu ülikooli. 1642. aastal ordineeriti ta Urvaste pastoriks Lõuna-Eestis. 1648. aastal avaldas ta Tartu ülikooli (tollal *Academia Gustaviana*) kirjastuses esimese lõunaeeesti keele ladinakeelse grammatika „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ ning tegeles pühendunult Piibli tõlkimisega lõunaeeesti keelde.

I artiklis “Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet?” (1994) on tehtud esimene katse vaadelda Brockmanni mitmekeelset luulepärandit tervikuna. Materjali on püütud koondada ja struktureerida, mis on toimunud paralleelselt Reiner Brockmanni „Teoste“ väljaande ettevalmistustega (jõudis trükki 2000). Meetod on esmalt induktiivne: biograafiliste andmete ja muude arhiivifaktide juurest liigutakse üksikluuletuste juurde ning sealt tervikuni, püüdes välja selgitada proportsioone luulepärandi sees. Põhiliseks meetrumiks Brockmanni pärandis fikseeritakse eleegiline distihhon. Tuuakse välja mõned luuletuste põhimotiivid, mis varieeruvad vastavalt kasutatud keelele, ja need seostatakse kaasaja humanistliku luuletraditsiooniga Euroopas. Kahtluse alla seatakse väide, et juhuluule kui nähtuse tõi Eestisse Paul Fleming. Näidatakse, et juhuluulet kirjutati juba varem nii Tallinna gümnaasiumi kui ka Tartu ülikooli juures. Flemingi viibimine Tallinnas pakkus pigem lisaallikat poeetilisele inspiratsioonile. Lõpetuseks tõstetakse Eestis viljeldud mitmekeelse luule uurimine tervikuna esmase tähtsusega teaduslikuks ülesandeks.

II artiklis “Latin poetry in seventeenth-century Estonia” (1994) vaadeldakse ladinakeelse luule pärandit Eestis laiemalt. Pärast arhiivimaterjalide esialgset statistilist läbitöötamist väidetakse, et ladinakeelne luule oli Eesti akadeemilises ja ka ühiskondlikus elus kõikehõlmav. Ent siiski võib näha Tartu ja Tallinna poeetiliste stiilide vahel erinevust. Kui Tartus viljeldakse eelkõige ladinakeelset akadeemilist luulet, siis Tallinna luulet võib pidada esmajoones pastoraalseks ja see on avatud suuremale keelte arvule. Tartus võib näha kindlamat luulerühmitust

„Emajõe muusad“ (*Musae ad Embeccam*), kelle aktiivsemaid liikmeid on Academia Gustaviana professor Laurentius Ludenius. Põhimotiivina nähakse luuletustes *voorust* ning sellele vastab luuletuste struktureaalne idee *par praemium labori*. Luuletraditsiooni seisukohalt tuuakse välja seosed Horatiusega (sisus) ja Catullusega (meetriliselt).

III artikkel „Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused““ (1998) on kirjutatud kommentaariks Gutsclaffi grammatika uusväljaandele, mis sisaldab lisaks faksiimilele ka grammatika tõlke eesti keelde. Lähtutakse G. A. Padley põhi-teesist, et grammatikakirjutuse traditsioon peegeldab vältimatult kultuuritraditsiooni. Gutsclaffi grammatika järgib oma ülesehituses kaasaja humanistlike ladina keele grammatikate ülesehitust ning episteemilisi printsiipe, ent esineb ka eripärasid, mis on seotud Gutsclaffi väga hea filoloogilise ettevalmistusega. Gutsclaffi arvates sobiks eesti foneetikale pigem kreeka alfabeet ning eesti noomeni käändevorme aitaks seletada heebrea keele grammatika. Gutsclaffi lähtekoht, et põhjendada vajadust ühe keele kirjeldamiseks ja kirjakeeleks arendamiseks, on teoloogiline, seotud luterliku lunastusõpetusega. Artiklis tuuakse välja Gutsclaffi grammatika seosed misjonilingvistikaga. Keeleteaduse ajaloos paigutub Gutsclaffi grammatika üleminekunähtuseks tähendusgrammatikalt vormigrammatikale.

IV artikkel “350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat” (1999) esitab eelmise käsitluse seisukohti tihendatult, näidates, et kirjakeele ajaloo allikad ei ole ainult filoloogia allikad, vaid iseloomustavad intellektuaalse kultuuri kujunemist laiemalt, illustreerides episteemilisi nähtusi: põhjendamisviisi, kirjaliku eneseväljenduse struktuuri jne., mistõttu need tekstid näitavad, kuidas Eesti integreerus kaasaegsesse humanistlikku akadeemilisse kultuuri.

V artikkel „Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest“ (2000) on kirjutatud kommentaariks Reiner Brockmanni „Teoste“ väljaande luuleosale. Antakse ülevaade Euroopa uusladina luule kujunemisest, iseloomustatakse põhjalikumalt uusladina luule meetrikat ja motiivistikku, kusjuures kreeka- ja saksakeelset luulet nähakse sama traditsiooni harudena, mis järgivad samu printsiipe.

VI artikkel “Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie” (2003) võtab kokku senised uurimistulemused ja püüab Brockmanni pärandit vaadelda teataval moel väljapoolt, mida eeldab koguteose „Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne“ lai haare, mis taotleb Baltimaade kultuurist varasel uusajal anda võimalikult mitmekülgset pilti.

VII artikkel “On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia” (2003) arendab edasi III ja IV artiklit, keskendudes Gutsclaffi grammatika ühiste joonte ja erinevuste kõrvaldamisele kaasaja teiste humanistlike keeleõpikutega. Jõutakse järeldusele, et see keeleõpik on ainulaadne ladinakeelne monument ühele keelele, mis kirjakeelena välja peaaegu ei kujunenudki.

VIII artikkel „Teoloogiast *Academia Gustaviana*’s“ (2006) on kantud veendumusest, et juhuluule ja grammatikakirjanduse tõlgendamisel on vaja arvestada rohkem ajastu teaduste süsteemi, milles on dominantne koht teoloogial. Kuna

Eesti XVII sajandi akadeemilisi teoloogilisi trükiseid oli seni uuritud minimaalselt, siis oli esmane vajadus kogu teoloogiline akadeemiline kirjasõna kirjeldada ja mahud määrata, mida selles artiklis on ka tehtud. Ilmnes, et edasises töös tuleb uurimiseks ette võtta 286 disputatsiooni ja muud teoloogilist trükist, mille kogumaht on 6529 lehekülge. Lühidalt on iseloomustatud kõige viljakamat väitekirjade juhendajat Academia Gustaviana's, teoloogiaprofessor Andreas Virginiust, kes oli ametis 25 aastat ja jõudis juhendada (mis tähendas suurel määral traktaadi valmiskirjutamist) 135 väitekirja, seega 2/3 teoloogiadisputatsioonidest: neist 46 kuulub dogmaatika valdkonda ja 59 käsitlevad Uut Testamenti, põhitähelepanuga Johannese ja Matteuse evangeeliumil.

IX artikkel „Tartu luuleelust 17. sajandil“ (2007) teeb esimese vahekokkuvõtte senistest juhuluuleuuringutest Eestis, tutvustades uute uurijate tööde vilju. Antakse ülevaade värskelt ilmunud unikaalsest luulekogust „*O Dorpat, urbs addictissima musis...*: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet“ (2007), mis sisaldab Academia Gustaviana akadeemilist juhuluulet ladina, kreeka, heebrea, rootsi ja läti keeles koos mahukate kommentaaridega ja on koostatud digitaalse Academia Gustaviana ladinakeelse juhuluule tekstikorpuse põhjal. Selle väljaandega astus Tartu luule maailma kirjanduslukku, aga köide muutis märkimisväärselt ka senist Eesti XVII sajandi kirjanduse käsitust. Artiklis püütakse analüüsida nn. mõistuslikku esteetikat, kuna Tartu ideeluules on *ilusa* ja *hea* kategooriad mõistuslikud, teataval moel loogilised.

X artikkel „Reiner Brockmanni värsside vältimatusest“ (2009) reflekteerib uuesti Reiner Brockmanni tähenduse üle Eesti kirjandusloos. Vaadeldakse põhjalikumalt mõistet *barokk-kirjandus*, juhuluule esteetikat ning keele, retoorika ja luule seoseid humanistlikus hariduskontseptsioonis, mille ühine alus on *mõõdu* mõiste. Seni lahenduseta küsimusele, millega põhjendada üleminekut eestikeelsele luulele, otsitakse vastust Martin Lutheri keele- ja hariduskontseptsioonis, millel aitasid mõjule pääseda Philipp Melanchthoni, Julius Caesar Scaligeri, Wolfgang Ratke ja ka Martin Opitzi teoreetilised vaated. Brockmanni võib pidada humanistik, ent siiski muutuste perioodi õpetlaseks.

XI artikkel „*Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest“ (2013) lähtub teaduslikust situatsioonist, milles on ilmne, et luule, grammatika-kirjanduse ja eestikeelse rahvahariduse seoste uurimisel ei ole võimalik edasi liikuda, kui ei ole põhjalikult analüüsitud Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitust. Artiklis vaadeldakse Lutheri kolme põhilist haridustemaalist traktaati ja jõutakse järeldusele, et nii keel kui ka haridus on Lutheri arusaamas seotud õigeksmõistuõpetusega. Lutheri käsitus keelest ja kirjutatud sõnast kui mõõdapääsmatust vahendist Jumala juurde jõudmisel, hariduse, sõnalise tunnetuse õndsusloolisest perspektiivist ning jutlustaja- ja õpetajaameti erilisest osast pakub mõttelise konteksti nii esimeste grammatikate koostamisele, eestikeelse luule algusele, pühendunud piiblitõlkimisele kui ka seletamatult energilisele rahvakoolide asutamisele. Keele ja hariduse *praktiline kasu* on Lutheril eelkõige teoloogiline kasu.

XII artiklis „17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust“ (2016) arendatakse XI artikli ideestikku edasi. Analüüsitakse Eesti XVII sajandi uuringuid üldse, mida võib pidada erakordselt viljakateks, ning teoloogia positsiooni neis uuringutes, mis ei rahulda mingil moel. Vaadeldakse olukorra põhjusi ja tuuakse võrdlusi XVII sajandi akadeemilise teoloogia uuringutega naabermaades. Püütakse täpsustada humanistliku ja luterliku pedagoogika omavahelisi suhteid, jõudes järeldusele, et humaniste ühendav haridusideaal *sapiens et eloquens pietas* (‘tark ja kõneosav vagadus’) on sõnastatud terviklikult, ent protestantismi teoloogilises vaates siiski mitte küllalt täielikult, kui see ideaal ei jõua iga kristlaseni, sõltumata tema emakeelest.

XIII artiklis „Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele“ (2017) seostatakse Eesti ühiskonna kiire areng XX ja XXI sajandil reformatsiooni mõjuga hariduslikule mentaliteedile. Samas võib täheldada, et seosed Eesti hariduse ajaloo, hoiakute ja saavutuste ning teiselt poolt luterluse vahel paistavad hägustuvat. Põhjused peituvad eelkõige riigi teaduspoliitikas: Eestis peaaegu ei tehta luterliku teoloogia ajaloo alast uurimistööd ja Eesti ülikoolides ei õpetata ega uurita süstemaatiliselt Euroopa mõttelugu alates antiigist kuni tänapäevani. Teaduslikus vaates tähendab see, et suur osa ühiskonnast ja inimesest jäetakse uurimata ja õpetamata, põhjendusega, et see on liiga raske ja aeganõudev (mistõttu õppekavadest vastavad alusained kaotatakse). Hariduses survestatakse keelt vahetama ega mõisteta selle tagajärgi tunnetusele. Selline hoiak viib aga ebateaduslikkuseni mõttelooga seotud distsipliinide käsitlemisel ja ajaloo käsitlemisel laiemalt. Artiklis formuleeritakse õhtumaise hariduskäsituse mõned põhiprintsiibid ja esitatakse veel kord Lutheri hariduskäsituse üldjooned.

Nagu esitatud lühikokkuvõtetest ilmneb, on väitekirja artiklid on alguse saanud XX sajandi lõpukümnendite uurimisparadigmast, milles spetsiaaldistsipliinide arengus ühisosa (peaaegu) ei otsitud. Luulet uuriti spetsiifiliselt luulena, grammatikaid keelekirjeldusena jne. Spetsialiseerumine oli sedavõrd kitsas, et Reiner Brockmanni pärandist peeti oluliseks ainult paari eestikeelset luuletust. Hinnangud XVII sajandi pingutustele olid kriitilised ja pigem välistasid vajaduse edasi uurida seda, mis on ju ajalooliselt juba n-ö. ületatud. Allikate lähem tundmaõppimine ei lasknud selle olukorraga nõustuda. Ent siinkirjutaja esimesed artiklid Johannes Gutsloffist ja Reiner Brockmannist ei jõudnud kaugele raskesti ligipääsetava ainese korrastamisest ja väitest, et XVII sajandi tekste, olgu need paarirealised luuletused või mahukad grammatikad, tuleb uurida kui kultuurinähtusi (milline väide kordub peaaegu igas kirjutises) ja sünteetiliselt, kombineerides ajaloolis-kriitilist meetodit Friedrich August Wolfi hermeneutikaga: nende viljakas (spetsiaal)uurimine peab lähtuma distsipliinideülesest ühisosast, milles on oluline osa teoloogial. Ilma selle ühisosata lõpeb uurimistöö tühjusesse.

Esimestele artiklitele järgnes paralleelide otsing kaasaja Euroopa humanistlikus kultuuris – ja leida neid ei olnud raske. Loomulik oli seetõttu jõuda seisukohale, et eesti kirjakultuuri sünd kõikides tema harudes on laiemas mõttes

humanistlik-kristliku kultuuri ja maailmavaate üks tagajärgi. Ent humanism oma mõttelises ja geograafilises avaruses ei toonud siiski kõikjal kaasa väike-rahvaste kirjakultuuride sündi. Sellist ideed ei esine isegi Rotterdami Erasmusel, suurimal humanistil. Teisest küljest, humanism oma antropotsentrilisuses on seotud ka ainelise kasuga, mida keelelise erisuse loomine ei toeta – kui majandusnähtusi vaadelda lühiajalises perspektiivis. Humanism ei kätke endas rahvakeelsust sugugi enesestmõistetavalt.

Rahvakeelele ja hiljem rahvakeelsele kooliharidusele üleminekus pidi sisalduma (vähemalt algstaadiumis) mittemaine loogika. Lahenduse tõi Martin Lutheri põhjalikum keelekontseptsiooni tundmaõppimine. Humanistlikule inimkeskusele antakse selles teoloogiline mõõde, nii et inimese tunnetusvõime saab tõeliselt vabaks alles suhtes Jumalaga, usu läbi, mis annab ka vajaliku jõu teadmise poole liikuda, sõltumata inimese asendist ilmalikus ühiskonnas. Selles vaates humanistlik inimkesksus ei kao, sest ta on töötuse saaja, aga seda inimkesksust ei ole ilma töötuse andjata, jumalakesksuseta, teotsentrismita. Hilisem ajalugu on näidanud, et algupärase loomepotentsiaali vallandumise jaoks on vähe impulsse, millel oleks emakeelega võrreldav võimsus. Paradoksaalsel moel on Lutheri inimkäsitus andnud humanismile ehk päristise jõu. Eesti kirjakultuuri rajamist selle erinevates vormides XVII sajandi esimesel poolel on seega õigustatud vaadelda kui kristliku humanismi luterlikke variatsioone.

TÄNUSÕNAD

Kõige esimene tänu kuulub Tartu Ülikooli usuteaduskonnale, mille õhtumaiste printsiipidega akadeemiline keskkond on tööd aastate vältel toetanud ning leidnud võimalusi siduda XVII sajandi uuringuid teiste teoloogia sihtfinantseeritavate uurimisprojektidega. Tänan juhendajat prof dr Anne Kulli äärmise kannatlikkuse ja metodoloogiliste nõuannete eest. Tänan dots mag Jaan Kivistikku, kes prodekaanina oli kindlaks toeks uurijatee algul, ja varalahkunud dots dr Urmas Pettit (1965–2016), kes aitas tundma õppida Martin Lutheri pärandit. Tänan prof dr Kalle Kasemaad ja dots dr Peeter Roosimaad, kelle järjekindel heasoovlik huvi väitekirja käekäigu vastu innustas kavandama teatavat lõpetust. Et see sai teoks just 2017. aastal, selleks andis vajaliku impulsi pühendumus ja sünergia, millega kogu teaduskond tähistas terve aasta vältel reformatsiooni 500. aastapäeva, praktilise teostamise lõppjärgus pakkusid aga võrreldamatut tuge teaduskonna juhataja dots dr Urmas Nõmmik ja koordinaator Heddy Haljak.

Kuna töö XVII sajandi teemadega sai alguse juba ülikooliõpingute ajal, luba-tagu sügavat tänu avaldada prof dr Huno Rätsepale, kes soovitas eesti filoloogia stuudiumi kolmandal kursusel hakata tegelema Johannes Gutsloff'i grammatikaga ja seda tööd aastaid igati toetas, samuti kirjandusteadlasele Peeter Oleskile, kirjanduskriitika unustamatule õppejõule, kes suunas uurima Reiner Brockmanni luulet, lootuses, et see võiks välja viia Brockmanni teoste uusväljaandeni ja Brockmanni pärandi ümbermõtestamiseni.

Saatuse heatahtlikkus andis võimaluse pärast ülikooli lõpetamist töötada kolm aastat Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas dr Arvo Teringu kõrval, kes õpetas XVII sajandiga tegelema kõikides vormides, ühtlasi Mare Ranna, tollase osakonnajuhataja käe all, kes toetas uurimistööd igakülgselt (kuigi see ei olnud siinkirjutaja korraline põhitöö) ja kellest sai eeskuju, millise nõudlikkusega tuleb koostada ja toimetada teadusväljaandeid. Sõbralikku nõu ei keelanud kunagi väga avara eruditsiooniga kolleeg Ene-Lille Jaanson (1934–2013), kes ise tegeles Academia Gustaviana trükistega.

Brockmanni teoste väljaandmine viis kokku teise erakordse toimetaja Endel Priideliga, kellega koostöö kestis 14 aastat ja kelle erakordne süstemaatilisus ja järjekindlus viiski Brockmanni „Teoste“ valmimiseni 2000. aastal. Samavõrd innustavalt mõjus uurimistööle Mart Orav, kes TÜ kirjastuse direktorina 1990. aastate teisel poolel algatas projekti, et välja anda Academia Gustaviana trükiste seast suurema allikaväärtusega köiteid faksiimiles, tõlke ja kommentaaridega.

Väliskolleegeide huvi ja toetus andis impulsse uurimistöö ja tekstide väljaandmisega üha jätkama. Eriline tänu kuulub siin prof dr dr h c Jozef IJsewijnile (1932–1998), Leuveni ülikooli uuslatinistika professorile ja IANLS-i rajajale, kelle kutsed konverentsidele viisid kiirelt teadusmaailma keskmesse. Entusiasmil ei lasknud nõrgeneda prof dr dr h c (Tartu) Outi Merisalo (Jyväskylä ja Helsingi ülikool), kes hakkas korraldama esimesi Baltikumi teadlaste ühissümposioone Soome ja Skandinaavia teadlastega ajal, mil selle võimaluski tundus pigem utoopiana, aidates sellega tõsta tähelepanu keskmesse ladinakeelset

kirjasõna Eestis. Samavõrd inspireeriv ja toetav on olnud prof dr dr h c Klaus Garber (Osnabrücki ülikool), kes väsimatult korraldas oma uurimisreisidel Eesti teadlaste koostööd Saksa teadlastega ja innustas uurimistöö tulemusi avaldama Saksamaal.

Rõõm on väljendada tänu kunagisele õpilasele ja nüüdsele kolleegile prof dr Kristi Viidingule, kellega on väga viljakas koostöö XVII sajandi allikate väljaandmisel kestnud juba mitukümmend aastat. Tema pühendumus ja edusammud on andnud üha jõudu tööga jätkata, ent vähem tähtis ei ole tema praktiline abi uue teaduskirjanduse hankimisel ja sügaval allikatundmisel põhinevad nõuanded.

Vajalikul kursil on aidanud püsida teised kolleegid ja nende inspireerivad saavutused: dr Kristiina Ross Eesti Keele Instituudis, Tartu Ülikooli vana kirja-keele uurimisrühm eesotsas dots dr Valve-Liivi Kingisepaga, dr Katre Kaju ja tema järjekindel XVII sajandi uurimuste väljaandmine Eesti Ajalooarhiivi juures, dr Piret Lotman ja tema koostatud köited Eesti Rahvusraamatukogu sarjas „Raamat ja aeg“.

Lõpuks lubatagu südamest tänada Eesti vanema kirjanduse uurijat Kristi Mettet Eesti Kirjandusmuuseumist, kes aitas käsikirja täpsemaks viimistleda, teoloogiamagistrante Siim Lille ja Rauno Alliksaart, kes lubasid lahkelt kasutada oma eruditsiooni inglise keele vallas, ning dr Anne Daniel-Karsenit, kelle suve-
majas Peedul on olnud võimalik suur osa töödest kirjutada.

Allikad

- Acclamationes votivae = *Acclamationes votivae Quibus ILLUSTRIS ET GENEROSO DOMINO Dn. Philippo à Scheidingh / Domino in Schedwy & Arnö / Regni Sueciae Senatori, per Esthoniæ Gubernatori, & Reg. Suec. Majestatis ad Magnum Principem Moschoviae p. t. Magno LEGATO ... Gratulabamur GYMNASII REVALIENSIS PROFESSORES ...* Revaliae: Typis Chr. Reusneri, 1634 [TLÜAR BO, XII-947b]
- Brockmann, Reiner 2000. *Teosed. Πούματα. Opera. Werke.* Koost ja toim Endel Priidel. Toimetuskogu Marju Lepajõe, Kaja Telschow, Aino Valmet. Tartu: Ilmamaa
- Fleming, Paul 1635 = *Paull Flemings Gedichte Auff des Ehrnvesten vnd Wolgelarten Herrn Reineri Brocmans/ der Griechischen Sprache Professorn am Gymnasio zu Revall/ Vnd der Erbarbarn/ Viel Ehren vnd Tugendreichen Jungfrawen Dorotheen Temme/ Hochzeit.* Reval: Reusner
- Gutslaff, Johannes 1640. *Disputatio theologica de auctoritate et origine SS. Scripturae: quam sub praesidio ... Andreae Virginii, publicae disquisitioni submittit Johannes Gutslavus.* Dorpati Livonorum: Typ. Acad. [Koopia TÜR R Acad. Dorp. 1640: 28]
- Gutslaff, Johannes 1644. *Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefßland Wöhhanda.* Dorpt: H. Ohm [Fotokoopia TÜR R Est A-14009]
- Gutslaff, Johannes 1648. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam.* Dorpati Livonorum: J. Vogel
- Gutslaff, Johann 1976 [1648]. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam,* kommentiert und hrsg. von Harald Haarmann (Fenno-Ugrica, 2: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 1). Hamburg: Buske
- Gutslaff, Johannes 1998. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest.* Tlk ja koost Marju Lepajõe. Toim Jaak Peebo (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 10). Tartu: TÜ Kirjastus
- Neu Estnisches Gesangbuch 1656 = *Hand-, Hausz- Und Kirchen-buch Für die Pfarrherrn und Hausz-Väter. Neu Estnisches Gesangbuch Vorinnen die Kirchen Gesänge Sel. Hn. Lutheri....* Reval: Adolph Simon
- Luther, Martin 1517. Die sieben Bußsalmen. 1517. – WA 1; (154) 158–220
- Luther, Martin 1520a. An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung. – WA 6; (381) 404–469
- Luther, Martin 1520b. Von den guten Werken. – WA 6; 196–276
- Luther, Martin 1522. Das Evangelium ynn der hohe Christmeß auß S. Johanne. – WA 10, 1, 1; 180–247
- Luther, Martin 1523. Predigt am Tage Johannes des Apostels. – WA 11; 224–228
- Luther, Martin 1524. An die Ratherren aller Städte deutsches Lands, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. – WA 15; (9) 27–53

¹⁶⁵ Bibliograafia hõlmab sissejuhatuses ja artiklites viidatud kirjanduse. Kuivõrd kõikides artiklites on olnud erinev viitamissüsteem, on bibliograafiasse püütud luua diplomaatiline ühtlustatud vahevorm.

- Luther, Martin 1525. De servo arbitrio. 1525. – WA 18; 551–787
- Luther, Martin 1530. Eine Predigt, daß man Kinder zur Schulen halten solle. – WA 30,2; (508) 517–588
- Luther, Martin 1530–1532. Kleinere Arbeiten über Psalmen. 1530–1532. – WA 31, 1; 457–577
- Luther, Martin 1532a. Etliche schöne Predigten aus der 1. Epistel S. Johannis von der Liebe, gedruckt 1533. – WA 36; 416–477
- Luther, Martin 1532b. Predigt am 1. Adventssonntag. – WA 36; 618–631
- Luther, Martin 1533. Predigt am Sonntag Iudika (im Hause). – WA 37; 19–21
- Luther, Martin 1535. Predigt über Psalm 5. – WA 41; 8–17
- Lutherus, Martinus 1721. *Catechismus minor Latine & Germanice*. Eisenach: Gedruckt und verlegt von J. A. Boëtio
- Luther, Martin 1950 [1524]. An die Ratsherrn aller Städte deutsches Lands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. 1524. – Otto Clemen (Hrsg.), *Luthers Werke in Auswahl*. Bd. 2. Berlin: Walter de Gruyter, S. 442–464
- Luther, Martin 2012a [1520]. Saksa rahva kristlikule aadlile. Tlk Anne Burghardt. – Luther 2012b, lk 82–176
- Luther, Martin 2012b. *Valitud tööd*. Koost ja järelsõna Urmas Petti. Tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, Urmas Petti (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Luther, Martin 2016 [1530]. Sermon või jutlus sellest, et lapsi koolis tuleb hoida (1530). Tlk Anne Burghardt. – *Kirik & Teoloogia*, 25. nov., 2. dets.: <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-1-osa/>; <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-2-osa/>
- Luther, Martin 2017 [1524]. Saksamaa kõigi linnade raehärradele, et nad peaksid kristlikke koole asutama ja ülal pidama (1524). Tlk Anne Burghardt. – *Kirik & Teoloogia*, 6. okt., 13. okt.: <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-1-osa/>; <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-2-osa/>.
- Opitz, Martin 1624. *Buch von der Deutschen Poeterey*. Breßlaw: David Müller
- Stahl, Heinrich 1637a. *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Reval: H. Stahl [Fak-siimile-väljaanne: Rooma: Maarjamaa, 1974].
- Stahl, Heinrich 1637b. *Hand- vnd Haußbuches Für die Pfarherren vnd Hauszväter Esthnischen Fürstenthumbs Ander Theil Darinnen das Gesangbuch Zusamt den Collecten vnd Praefationen*. Reval: Chr. Reusner
- Syncharmata 1635 = ΣΥΓΧΑΡΜΑΤΑ, *QVIBUS Illustrisimi PRINCIPIIS ac Domini, Dni. FRIDERICI, Heredis Norwegian, Ducis Sleswigias & Holsatiae &c. Consiliarios & ad Magnum Ducem Moscoviae Regemque Persiae p.t. LEGATOS, VIROS Magnificentißimos, Amplißimos Consultißimosque Dn. PHILIPPUM CRUSIUM J.U.L. & Dn. OTTHONEM BRUGGHEMANNUM, Musarum Mecoenates colendos, Cum ex Rußia Revaliam negotijs felicisime expeditis, cum nobili comitatu. 10. Januarij anni hujus MDCXXXV. redirent, prosequabantur Gymnasij REVALIENSIS Professores*. Reval: Reusner

Trauer-Klagen 1652 = Trauer-Klagen über die ... Todesfälle ... des Herrn ... Johann-Eberhard von Bellinkhausen ... Ehgemals ... Margaretha von Zöge ... und ... Töchterleins ... Christina Elisabetha von Bellinkhausen. Dorpt: J. Vogel
 Virginius, Andreas 1635. *Manipulus disputationum theologicarum in Regiâ Academiâ Dorpatensi ... congestus & publicè discussus...* Dorpati Livonorum: [s. n.]
 Vita defuncti 1648 = DER GERECHTEN TOD ... *Das ist: Christlicher Leich=Sermon Beym Begräbniß Des Ehrwürdigen Achtbarn vnd Wolgelarten Herrn Reineri Brockmanns / der Gemeine Gottes zu S. Catharinen in Ehtland gewesenenen Pastoris, vnd des Wyrischen Districts wolverordneten Praepositi ... gehalten Von ANDREA Sandhagen.* Reval: Bey H. Westphal [säilinud 2 eksemplaris: TLÜAR, Baltica I-5443, nr 28; TÜR RE A-5062, nr 38; faksiimileväljaanne koos tõlkega vt Brockmann 2000, lk 371–380].

Kirjandus

- Aarsleff, Hans 1970. The history of linguistics and professor Chomsky. – *Language*, vol. 46, no. 3, pp. 570–585
- Academia 1999 [1699] = Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal. Lad k-st tlk, kommenteerinud ja järelsõna Kristi Viiding. Toim Marju Lepajõe. Eessõna Helmut Piirimäe. Tartu: TÜ Pärnu Kollidž, 1999
- Acta 1994 = *Acta conventus Neo-Latini Hafniensis = proceedings of the eighth international congress of Neo-Latin studies: Copenhagen 12 August to 17 August 1991*. General ed. Rhoda Schnur. Ed. by Ann Moss, Paul Gerhard Schmidt *et al.* (Medieval & Renaissance texts & studies, vol. 120). Binghamton, N. Y.: MRTS
- Adam, Wolfgang 2004. Laudatio für Klaus Garber. – *Verleihung der Ehrendoktorwürde an Professor Dr. Klaus Garber*. Hrsg. v. Präsident der Universität Hamburg (Hamburger Universitätsreden, N. F.; 7). Hamburg: U. P., S. 17–32
- Altnurme, Riho 2001a. Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 97–107
- Altnurme, Riho (Hrsg.) 2001b. *Estonische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend = Estonian church history in the past Millennium* [Vorträge der internationalen Konferenz: 19.–20. Jan. 2001]. Kiel: Fr. Wittig
- Altof, Kaja 1987. Reiner Brockmann Tallinnas ja „Lasnamäe lamburid“. – *Looming*, nr 11, lk 1556–1562
- Alttoa-Valmet = Alttoa, Villem; Valmet, Aino (koost) 1973. *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*. Tallinn: Eesti Raamat
- Amelung, Friedrich 1881. Der Dichter Paul Fleming und seine Beziehungen zu Reval. – *Baltische Monatschrift*, Bd. 28, S. 361–390
- Amirova jt 1975 = Аморова, Т. А.; Ольховиков, Б. А.; Рождественский, Ю. В. *Очерки по истории лингвистики*. Москва: Наука
- Andresen, Lembit 1996. *Jan Amos Komenský. 2.*, täiend tr. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus
- Annist, August 1987 [1968]. Gustav Suits kui kirjandusteadlane. – *Idem. Elu ja luule: artikleid ja mälestusi*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 168–179
- Annus, Endel (toim) 2000. *Eestikeelne raamat 1525–1850* (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia; I). Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu

- Annus jt 2001 = Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Olesk, Sirje; Süvalep, Ele; Velsker, Mart 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri
- Antiigileksikon 1983. Koost Johannes Irmscher. Kd 1–2. Tallinn: Valgus
- Anvelt, Leo 1979. *O. W. Masing ja kaasaegsed: lisandusi nende tundmiseks*. Tallinn: Eesti Raamat
- Aristoteles 2003. *Luulekunstist (Poeetika)*. Vanakr k-st tlk ja komment Jaan Unt (Keele ja Kirjanduse raamatusari, nr 4). Tallinn: Keel ja Kirjandus
- Aristoteles 2015. *Poliitika*. Tlk ja komment Anne Lill (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Augsburgi usutunnistus 1980 [1530] = *Augsburgi usutunnistus (1530–1980)*. Stockholm: E[esti] V[aimulik] R[aamat]
- Augustinus, Aurelius 1993. *Pihtimused*. Lad k-st tlk ja järelsõna Ilmar Vene. Tallinn: Logos
- Baer, Karl Ernst von 2015 [1866]. *Teateid herra salanõuniku dr. Karl Ernst von Baeri elu ja kirjatööde kohta edastatud tema enda poolt*. Tlk ja järelsõna Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa
- Baerents, Paul 1924. Pirmie latviešu tautības luterāņu mācītāji Vidzemē. – *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, nr. 10. Rīga: Izglītības ministrija, l. 355–365
- Baltische Kirchengeschichte 1956 = *Baltische Kirchengeschichte*. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Baltischen Lande 2009–2012 = *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500–1721*, T. 1–4. Hrsg. von Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung; 69–72). Münster: Aschendorff
- Barner, Wilfried 1970. *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Tübingen: Niemeyer
- Basileios 1995 = Meie püha isa Basileios Suure manitsuskõne noorteale, kuidas nad võiksid saada kasu paganlikest teadustest. Tlk ja saatesõna Kalle Kasemaa. – *Looming*, nr 7, lk 979–996
- Becker, Henrik 1962. Vorwort. – Opitz 1962, S. III–V
- Behrsing, Arthur (Hrsg.) 1928. *Grundriß einer Geschichte der baltischen Dichtung*. Leipzig: L. Fernau
- Beise = Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Nachträge und Fortsetzungen*, bearbeitet von Dr. Th. Beise, Bd. I. Mitau: Bey Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1859
- Beise, Theodor 1855–1857. Beitrag zur Geschichte der ältesten Universität Dorpat. – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*, Bd. 8, Hf. 1, S. 146–191, Hf. 3, S. 513–550
- Beiträge = *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, 1816, Hf. 5; 1817, Hf. 8; 1818, Hf. 11, 12. Pernau: Rosenplänter; Reval: Bornwasser; Riga: Hartmann; Dorpat: Meinshansen
- Benedictus 1927 = Sanctus Benedictus. *Regula monasteriorum*. Edidit Cuthbertus Butler. Editio altera. Friburgi Brisgoviae: Herder & Co; Typographi editores Pontificii
- Benrath jt 1984 = Benrath, Gustav Adolf; Hornig, Gottfried; Dantine, Wilhelm *et al.* Die Lehrentwicklung im Rahmen der Ökumenizität. – HDTh, Bd. 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

- Berg, Tor 1920. *Johan Skytte, hans ungdom och verksamhet under Karl IX: s regering*. Stockholm: Bonnier
- Berger, Uwe 1983. *Das Verhängnis oder die Liebe des Paul Fleming*. Roman. Berlin; Weimar: Aufbau-Verlag [eesti k-s: *Ränk saatus ehk Paul Flemingi armastus*. Tlk Helgi Loik. Tallinn: Eesti Raamat, 1988]
- Bezborodko 1972 = Безбородко, Н. И. *Язык латинских трактатов украинских философов XVII века*. Автореф. дис. ... доктора филол. наук. Днепропетровск
- Beutel, Albrecht 2005a. Sprache. – *Luther Handbuch*, S. 249–256
- Beutel, Albrecht 2005b. Wort Gottes. – *Luther Handbuch*, S. 362–371
- Beutel, Albrecht 2006 [1991]. *In dem Anfang war das Wort: Studien zu Luthers Sprachverständnis* (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie; 27). Tübingen: Mohr Siebeck
- Blanke, Heinz 2005. Bibelübersetzung. – *Luther Handbuch*, S. 258–265
- Bloomfield 1968 = Блумфилд, Леонард. *Язык*. Москва: Прогресс
- Borst, Arno 1995. *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, Bd. I–IV. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Bratt, Daniel 1989 [1695]. *Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest* [1695]. Lad k-st tlk Epp Tamm. – *Akadeemia*, nr 8, lk 1709–1749
- Bruchmüller, Ulrike 2014. Imagination und Innovation in der Philosophie Platons: Möglichkeiten der Referenz für alte und neue Transformationen. – *Imagination, Transformation und die Entstehung des Neuen*. Hrsg. von Philipp Brüllmann, Ursula Rombach, Cornelia Wilde. Berlin; Boston: De Gruyter, S. 23–70
- Bumke, Joachim 1987. *Höfische Kultur: Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, I–II. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Bursian, Conrad 1883. *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland von der Anfängen bis zur Gegenwart*, I Hälfte. München u. Leipzig: Oldenbourg
- Bursill-Hall, Geoffrey L. 1971. *Speculative Grammars of the Middle Ages: The doctrine of Partes orationis of the Modistae*. The Hague; Paris: Mouton
- Busch, E. H. von 1867. *Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland*, Bd. 2. St. Petersburg; Leipzig: Haessel
- Cambridge history 2007 = *The Cambridge history of Christianity*, vol. 6: Reform and expansion 1500–1660. Ed. by R. Po-Chia Hsia. Cambridge: Cambridge U. P.
- Cholevius, Carl Leo 1854–1856. *Geschichte der deutschen Poesie nach ihren antiken Elementen*, Bd. I–II. Leipzig: Brockhaus
- Chomsky, Noam 1966. *Cartesian linguistics: a chapter in the history of rationalist thought*. New York; London: Harper & Row
- Common roots 2008 = Ross, Vanags 2008
- Constitutiones 1997 = *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*. Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Tlk Kristi Sak [Viiding]. Ees- ja järelsõna Peeter Järveldaid. Toim Marju Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Constitutiones 2015 = Lepajõe, Marju; Volt, Ivo (toim). *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*. Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Tlk ja komment Kristi Viiding. Saatesõna ja komment Peeter Järveldaid. 2., parand ja täiend väljaanne. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Cytowska, Maria 1983. *Studia Neolatina: Pięć odczytów* (Acta universitatis Wratislaviensis, nr. 731. Classica Wratislaviensis; X). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

- Descartes, René 2014a [1649]. *Hinge tundmused*. Tlk Andres Raudsepp (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Descartes, René 2014b [1641]. *Meditatsioonid esimesest filosoofiast*. Tlk Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Descartes, René 2016. *Arutlus meetodist*. Tlk Andres Raudsepp (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Di Berardino, Angelo; Studer, Basil 1997. *History of theology*, I: The Patristic period (A Michael Glazier book). Collegeville (Minn.): Liturgical Press
- Dilthey, Wilhelm 1914. *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation: Abhandlungen zur Geschichte der Philosophie und Religion*. – *Idem*. Gesammelte Schriften, Bd. II. Leipzig; Berlin: B. G. Teubner
- Dolch, Josef 1965. *Lehrplan des Abendlandes: Zweieinhalb Jahrtausende seiner Geschichte*. 2. Aufl. Ratingen: Aloys Henn Verlag
- Donatus, Aelius 1864. *Ars grammatica*. – *Grammatici Latini*. Ex recensione H. Keilii, vol. IV. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri
- Drobner, Hubertus R. 1994. *Lehrbuch der Patrologie*. Freiburg; Basel; Wien: Herder
- EBL = *Eesti Biograafiline Leksikon*. Tartu: Loodus, 1926–1929
- Eesti ajalugu*, III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost ja toim Enn Küng. Tartu: TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013
- Eesti kirjanduse ajalugu 1965 = EKA
- Eesti kooli ajalugu 1989 = *Eesti kooli ajalugu*, I: 13. sajandist 1860. aastateni. Toim Endel Laul. Peatoim Ferdinand Eisen. Tallinn: Valgus
- Eesti kunsti ajalugu*, 2: 1520–1770. Peatoim Krista Kodres. [Tallinn]: Eesti Kunstiakadeemia, 2005
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997. *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik* (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 6). Tartu: TÜ Kirjastus
- Ehin, Andres 2009. Küllap vist. – *Tartu kirjandusfestival Prima Vista 7.–9. mai 2009 Tartus* [programm]. Tartu: [s. n.], lk 2–3
- EKA = *Eesti kirjanduse ajalugu*, I: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965
- EKBL = *Eesti Kirjanduse Biograafiline Leksikon*. Toim E. Nirk, E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1975
- ENE = *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, II. Tallinn: Valgus, 1970
- Entner, Heinz 1989. *Paul Fleming*. Leipzig: Philipp Reclam jun.
- Erler, Georg 1909. *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809*, Bd. 1. Leipzig: Giesecke & Devrient
- ERTa = Laugaste, Eduard. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*, I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963
- ETBL = *Eesti teaduse biograafiline leksikon*. Kd 1–2. Peatoim Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000–2005; Kd 3–4. Peatoim Jaak Aaviksoo. Tallinn, 2013 [trükkis ilmumata; ligipääsetavad võrguteavikutena: <http://www.bahps.org/etbl>]
- Die evangelische Schulordnungen des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. von Reinhold Vormbaum (Evangelische Schulordnungen, Bd. II). Gütersloh: Bertelsmann, 1863
- Fennell, Trevor, G. 1983. Germanisms in Rehehusen Syntax. – *Die Sprache*, 29, Hf. 1, S. 54–61. Wien
- Fleming, Paul 1646. *Teütsche Poemata*. Lübeck: Jauch

- Fleming, Paul 1863. *Lateinische Gedichte*. Hrsg. von Johann Martin Lappenberg (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. 73). Stuttgart: Litterarischer Verein
- Fleming, Paul 1865. *Deutsche Gedichte*, Bd. I–II. Hrsg. von Johann Martin Lappenberg (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, Bd. 82–83). Stuttgart: Litterarischer Verein
- Flemming, W. 1925/1926. Gelehrtendichtung. – *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. I. Hrsg. von Paul Merker, Wolfgang Stammeler. Berlin: Walter de Gruyter, S. 428–431
- Friedenthal, Meelis 2010. Senses and perception in seventeenth-century *Academia Gustaviana* and *Gustavo-Carolina*. – *Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal*, no. 3/4 (133/134), pp. 323–346
- Friedenthal, Meelis 2011. Etümoloogia stiihiad. – *Lugemise kunst*. Koost Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae; nr 13. A: Raamat ja aeg = Libri et memoria; nr 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 272–284
- Friedenthal, Meelis 2012. Ateism varauusajal kui ebakindluse väljendus ja kindluse otsimine. – *Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal*, nr 3/4 (141/142), lk 221–238
- Friedenthal, Meelis; Piirimäe, Pärtel 2015. Philosophical disputations at the University of Tartu 1632–1710: boundaries of a discipline. – *Studia philosophica Estonica*, vol. 8.2, pp. 65–90
- Friedlaender, Ernst (Hrsg.). 1893. *Aeltere Universitäts-Matrikeln*, II. Universität Greifswald, Bd. I (1456–1645). Leipzig: Hirzel
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*, Th. I–III. Riga: Bey J. Fr. Hartknoch
- Garber, Klaus 1976. *Martin Opitz – „der Vater der deutschen Dichtung“: Eine kritische Studie zur Wissenschaftsgeschichte der Germanistik*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung
- Garber, Klaus 1988. Paul Fleming in Riga. – *Daß eine Nation die ander verstehen möge. Festschrift für Marian Szyrocki zu seinem 60. Geburtstag*. Hrsg. von Norbert Honsza, Hans-Gert Roloff (Chloe. Beihefte zum Daphnis, Bd. 7). Amsterdam: Rodopi, S. 255–308
- Garber, Klaus 1989. Brockmann, Reiner. – *Literatur Lexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*. Hrsg. von Walther Killy, Bd. II. Gütersloh; München: Bertelsmann, S. 243
- Garber, Klaus et al. (Hrsg.) 2001–2013. *Handbuch des personalen Gelegenheits-schrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven*. 31 Bde. Hildesheim; Zürich; New York: Olms Verlag
- Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.) 2003. *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne* (Frühe Neuzeit, Bd. 87). Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Gerhardus, Ioannes 1610–1622. *Locorum theologicorum t. I–IX*. Jenae: Steinmann
- Geschichte 1983 = Boeckh, Joachim G.; Albrecht, Günter; Böttcher, Kurt; Gysi, Klaus; Krohn, Paul Günther 1983. *Geschichte der deutschen Literatur von 1480 bis 1600* (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart, Bd. IV). Berlin: Volk und Wissen

- Gilson, Étienne 1947. *Discours prononcés dans la séance publique tenue par L'Académie Française pour la réception de M. Étienne Gilson le jeudi 29 mai 1947*. Paris: Institut de France (Viidatud Aarsleff 1970 järgi)
- Gnadenteich, Jaan 1995 [1938]. *Kodumaa kirikulugu*. Tallinn: Logos
- Die grosse Stadtschule in Rostock in 3 ½ Jahrhunderten* 1930. Hrsg. von Walther Neumann. Rostock: Carl Boldtsche Hofbuchdruckerei
- Grundriss 2001 = Holzhey, Helmut; Schmidt-Biggemann, Wilhelm (Hrsg.) 2001. *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation*. Nord- und Ostmitteleuropa (Grundriss der Geschichte der Philosophie, begründet von Friedrich Überweg. Völlig Neubearb. Ausg.: Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Bd. 4). Halbbd. 1–2. Basel: Schwabe & Co AG
- Guhman jt 1984 = Гухман, М. М.; Семенюк, Н. Н.; Бабенко, Н. С. *История немецкого литературного языка XVI–XVIII вв.* Москва: Наука
- Gutslaff 2013 = *Johannes Gutslaffi piiblitõlge 1647–1657*. Koost Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Göseken, Heinrich 1660. *Manuductio ad linguam Oesthonicam*. Reval: A. Simon
- Göseken, Heinrich 1977 [1660]. *Manuductio ad linguam Oesthonicam = Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Kommentiert und hrsg. von H. Haarmann (Fenno-Ugrica, 3: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts; 2). Hamburg: Buske
- Haarmann, Harald 1976. *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*, Bd. I (Fenno-Ugrica, Bd. 2). Hamburg: Buske
- Habicht, Külli jt 2000 = Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Pirso, Urve; Prillop, Külli. *Georg Mülleri jutluste sõnastik*. Tartu: TÜ eesti keele õppetool
- Habicht, Külli 2002. Vana kirjakeele uurimine. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 48, lk 135–165
- Habicht, Külli 2003. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. – *200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat: juubelikogumik*. Koost Valve-Liivi Kingisepp (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 25). Tartu: TÜ eesti keele õppetool, lk 171–210
- Haliste, Pärtel 1934. *Klassiline haridus ja eesti kultuuri arendamise probleemid* (Eesti Kultuuri Sõprade Koondise toimetised; 1). Tartu: Eesti Kultuuri Sõprade Koondis
- Hammerstein, Notker 2003. *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert* (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 64). München: R. Oldenbourg
- Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte = HDTh
- Handbuch 1996 = *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. I: 15. bis 17. Jahrhundert: Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. Hrsg. von Notker Hammerstein. München: Beck
- Hansen, Gotthard von 1881. *Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250jährigen Jubiläum am 6. Juni 1881*. Reval: F. Kluge
- Hanzeli, Victor Egon 1969. *Missionary linguistics in New France*. The Hague: Mouton
- Hasselblatt, A. 1887. [Ein estnisches Bibel-Manuskript in Gelehrten Estnischen Gesellschaft]. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1887*. Dorpat: C. Mattiesen, 1888, S. 51–52
- Hasselblatt, Cornelius 2006. *Geschichte der estnischen Literatur: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin; New York: Walter de Gruyter
- Hasselblatt, Cornelius 2008. Rahvuskultuuri paradoks ning eesti keele tähtsus. – Rein Undusk (toim), *Rahvuskultuur ja tema teised* (Collegium litterarum; 22). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 13–22

- Hasselblatt, Cornelius 2016. *Eesti kirjanduse ajalugu*. Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus (Heuremata). Tallinn; Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Hauschild, Wolf-Dieter 1999. *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*, Bd. 2: Reformation und Neuzeit. Gütersloh: Kaiser
- HDTh = *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, Bd. 1–3. Hrsg. von Carl Andresen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980–1984
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1982. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Bd. 3. Leipzig: Reclam
- Helander, Hans 2004. *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: stylistics, vocabulary and characteristic ideas*. Uppsala: Uppsala universitet
- Helk, Vello 2003. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa
- Help, Toomas 1987. The Estonian Rective. – *Symposium on language universals: Estonian data contributing to the theory of language universals & the hierarchical nature of language*. Ed. by T. Help; S. Murumets. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian S. S. R
- Hinrikus, Rutt 2000. Otto Aleksander Webermanni kirjad Karl Ristikivile. – Tuna, nr 4, lk 117–129
- Hiob, Arne 2013. *Luterliku dogmaatika alused* (EELK UI õppekirjandus; 10). Tallinn: EELK UI
- Horatius Flaccus, Quintus 1982. *Opera*. Ed. Fridericus Klingner. Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft
- Hornig, Gottfried 1998. Lehre und Bekenntnis im Protestantismus. – Benrath jt 1984, S. 71–146
- Hornung, Johann 1977. *Grammatica Esthonica, brevi, tamen perspicua methodo ad dialectum Revaliensem*. Eingeladet und hrsg. von H. Haarmann (Fenno-Ugrica, 4: Die Estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts, 3). Hamburg: Buske
- Hovdhaugen jt 2000 = Hovdhaugen, Even; Karlsson, Fred; Henriksen, Carol; Sigurd, Bengt. *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. [Helsinki]: Societas scientiarum Fennica
- Humanismus 1996 = *Humanismus und Wittenberger Reformation: Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997: Helmar Junghans gewidmet*. Hrsg. von Michael Beyer, Günther Wartenberg unter Mitwirkung von Hans-Peter Hasse. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt
- Hupel, August Wilhelm 1780. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte*. Riga; Leipzig: J. Fr. Hartknoch
- Hutterus, Leonhartus 1610. *Compendium locorum theologicorum ex Scripturis Sacris, & libro Concordiae ... collectum*. Wittebergae: Apud Paulum Helwigium Bibliop[olam]
- Hägglund, Bengt 1990. *Geschichte der Theologie: Ein Abriß*. Übers. von Alfred Otto Schwede. München: Chr. Kaiser
- Hymes, Dell (ed.) 1974. *Studies in the history of linguistics: traditions and paradigms* (Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics). Bloomington; London: Indiana University Press
- Ignatius Loyolast 2014. *Vaimulikud harjutused*. Tlk Maarja Kaplinski. Tartu: Johannes Esto
- Iher, Leili 2011. *Gustav Suitsu jäälil: fakte ja mõtisklusi*. Tallinn: Varrak
- IJsewijn, Jozef 1977. *Companion to Neo-Latin studies*. Amsterdam etc.: North-Holland

- IJsewijn, Jozef 1990. *Companion to Neo-Latin studies*, part I: History and diffusion of Neo-Latin literature. 2nd ed (Supplementa humanistica Lovaniensia; V). Leuven: Leuven U. P.; Peeters P.
- IJsewijn, Jozef; Sacré, Dirk 1998. *Companion to Neo-Latin studies*, part II: Literary, linguistic, philological and editorial questions (Supplementa humanistica Lovaniensia; XIV.) Leuven: Leuven U. P.; Peeters P.
- Ilja, Voldemar 1984. Lutheri ja luterluse mõjud eesti rahva kiriku- ja vaimuelule reformatsioonist kuni Halle pietismini. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 12–21
- Ingemarsdotter, Jenny 2011. *Ramism, rhetoric and reform: an intellectual biography of Johan Skytte (1577–1645)* (Acta universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in History of Ideas; 42). Uppsala: Uppsala universitet
- Ivič, Milka 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Toim Huno Rätsep, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Jaanson, Ene 1995. Tartu Universitets tryckeri 1631–1710. – *Den estniska boken genom seklerna: Bokhistoriska uppsatser*, utgivna av Endel Annus och Esko Häkli (Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja; 57. Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek
- Jaanson, Ene-Lille 2000. *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Toim Mare Rand. Tartu: TÜ Raamatukogu
- Jöcher, Christian Gottlieb 1733. *Gelehrten-Lexicon*. 3. Aufl. Leipzig: Bey J. Fr. Gleditschens seel. Sohn
- Kaalep, Ain 1987. 350 aastat eesti luulet: ääremärkusi. – *Looming*, nr 11, lk 1552–1555
- Kajanto, Iiro 1989–1990. *Humanism in a Christian society*, vol. 1: The attitude to Classical mythology and religion in Finland 1640–1714 (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, B: 248); vol. 2: Classical moral philosophy and oratory in Finland 1640–1714 (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, B: 254). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia
- Kajanto, Iiro. Finland. – Skafte Jensen 1995, pp. 159–200
- Kaju, Katre 2006. Keelevalik Tartu *Academia Gustaviana* aegses pulmaluules (1632–1656). – *Küng* 2006, lk 50–100
- Kaju, Katre 2010. Die Heinrich Stahl gewidmeten Hochzeitssammlungen. – Päll, Volt, Steinrück 2010, S. 11–44
- Kaljulaid, Kersti 2016. Minu kiri kõigile Eestimaa inimestele. – *Postimees*, 29. september
- Kampf, L. 1967. Review of Cartesian Linguistics, by N. Chomsky. – *College English*, 28, pp. 403–408. (Viidatud Aarsleff 1970 järgi)
- Kand, Merle 2010. *Georg Mancelius teoloogina juhendatud disputatsioonide põhjal*. Magistritöö TÜ usuteaduskonnas. [Käsikiri TÜ usuteaduskonnas]. Digitaalselt ligipääsetav: http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/15022/kand_merle.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- A. Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev 1987 = *ENSV TA korrespondentliikme Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev „350 aastat eesti grammatikakirjandust“ 10. oktoobril 1987 kell 11 TRÜ aulas*. Tartu: TRÜ
- Kasemaa, Kalle 1984. Inimese teest Jumala juurde „Saksa teoloogia“ järgi. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 34–44
- Kasik, Reet 2011. *Stahli mantlipärijad: eesti keele uurimise lugu*. Tartu: TÜ Kirjastus
- Kask, Arnold 1970. *Eesti kirjakeele ajaloo*, I–II. Tartu: TRÜ

- Kierimo, Kyösti 1983. *Observationes de latinitate Porthaniana* (Dissertationes humanarum litterarum; 36). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia
- Kikas, Kristel 2002. *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?* (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 21). Tartu: TÜ eesti keele õppetool
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000. Saateks. – Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. *Georg Mülleri jutluste sõnastik* (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised; 12). Tartu: TÜ eesti keele õppetool, lk 7–18
- Kingisepp jt 2002a = Kingisepp, Valve-Liivi; Habicht, Külli; Prillop, Külli. *Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika*. Tartu: TÜ eesti keele õppetool
- Kingisepp, Valve-Liivi 2002b. Saatesõnad. – *Vana kirjakeele päevad 14.–15. novembril 2002: ettekannete teesid*. Tartu: TÜ eesti keele õppetool, lk 5–6
- Kittel, Gerhard (Hrsg.) [s. a]. *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. 4. Stuttgart: W. Kohlhammer
- Kivimäe, Jüri 1987. Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – *Religiooni ja ateismi ajalooost Eestis*: artiklite kogumik, III. Koost Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 33–56
- Klein, Karl Kurt 1979. *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*. Neu hrsg. mit einer Bibliographie (1945–1978) von Alexander Ritter. Hildesheim; New York: Georg Olms Verlag
- Klein, Wolf Peter 1992. *Am Anfang war das Wort: Theorie- und wissenschaftsgeschichtliche Elemente frühneuzeitlichen Sprachbewußtseins*. Berlin: Akademie Verlag
- Klöcker, Martin 1993. *Reiner Brockmann un der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert*. Magisterarbeit. Osnabrück [käsikirja koopia Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogus]
- Klöcker, Martin 2005. *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Genese städtischer Gelegenheitsdichtung*, T. 1: Darstellung, T. 2: Bibliographien der Revaler Literatur: Drucke von den Anfängen bis 1657 (Frühe Neuzeit, Bd. 112). Tübingen: Niemeyer
- Klöcker, Martin 2007. Brockmann, Reiner. – Carola L. Gottzmann, Petra Hörner (Hrsg.), *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Bd. 1. Berlin; New York: Walter de Gruyter, S. 298–303
- Klöcker, Martin 2014. *Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine*. Tlk Kristi Viiding. Toim Katre Kaju. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Kolk, Madis 2016. Vaimulike kujutamine Eesti aja- ja kultuuriloolises teatris. – *Looming*, nr 6, lk 873–884
- Kondrašov 1979 = Кондрашов, Н. А. *История лингвистических учений*. Москва: Просвещение
- Korsch, Dietrich 2005a. Die religiöse Leitidee. – *Luther Handbuch*, S. 91–97
- Korsch, Dietrich 2005b. Theologische Prinzipienfragen. – *Luther Handbuch*, S. 353–362
- Kraft, Heinrich 1991. *Einführung in die Patrologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Krēsliņš, Jānis 1992. Dominus narrabit in scriptura populorum: *A study of early seventeenth-century Lutheran teaching on preaching and the Lettische Langgewünschte Postill of Georgius Mancelius* (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 54). Wiesbaden: Harrassowitz

- Kruus, Oskar (koost ja toim) 1995. *Eesti kirjarahva leksikon*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kulmar, Tarmo 2000. Religiooniteadused ja usundilugu teadusliku uurimisvaldkonnana Eestis. – *Usuteaduslik ajakiri*, nr 1, lk 102–119
- Kuznetsov 1978 = Кузнецов, В. Г. *Историография языкознания в европейской франкоязычной литературе*. Москва: Изд-во АН СССР
- Kõiv, Lea 1997. Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht ueber die falschheilig genandten Baeche in Liefflant Woehanda. – *Kleio*, 2 (20), lk 9–15
- Kõiv, Lea 2005. *Johannes Gutsloff ja tema „Lühike teade ja õpetus“*. Magistritöö TÜ Eesti ajaloo õppetoolis
- Kõpp, Johan 1959. *Kirik ja rahvas: sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Lund: Eesti Vaimulik Raamat
- Kühlmann, Wilhelm 1996. Pädagogische Konzeptionen. – *Handbuch* 1996, S. 153–197
- Küng, Enn (koost) 2002–2009. *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsist suurriigis 16./17. sajandil*, I–III (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae; 8 (15); 12 (19); 17 (24)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Laanekask, Heli 2012. Sajandidid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 57 (2011). Tallinn: Eesti TA Kirjastus, lk 271–281
- Laantee, Karl 2003. The political thought of Martin Luther. – *Mille anni sicut dies hesternae...: Studia in honorem Kalle Kasemaa*. Ediderunt Marju Lepajõe & Andres Gross. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 204–215
- Laats, Alar 1999. Luther's idea of *Deus absconditus* and the apophatic theology. – *Trames*, vol. 3, no. 3, pp. 170–184
- Laats, Alar 2000. Descendit ad inferna. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 46–65
- Laats, Alar; Lääs, Kadri 2002. The concept of the communication of the majesty in the theology of Martin Chemnitz. – *Trames*, vol. 6, no. 1, pp. 63–78
- Laats, Alar 2003. Martin Chemnitz ja Damaskuse Johannes: patristika osast kujunevas luterlikus traditsioonis. – *Mille anni sicut dies hesternae...: Studia in honorem Kalle Kasemaa*. Ediderunt Marju Lepajõe & Andres Gross. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 216–226
- Lakoff, Robin 1969. Review of Grammaire générale et raisonnée, ed. by Herbert H. Brekle. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1966. – *Language*, vol. 45, pp. 343–364
- Langosch, Karl 1988. *Lateinisches Mittelalter: Einleitung in Sprache und Literatur*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Latviešu literatūras vēsture, I. 1959. Rīgā: Latv. PSR ZA Izd.
- Leiden University in the seventeenth century 1975. Ed. by Th. H. Lunsingh Scheurleer and G. H. M. Posthumus Meyjes. Leiden: Brill
- Lemm, Robert Arthur von 1960. *Dorpatser Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918*. Marburg/Lahn: Herder-Institut
- Lepajõe, Marju 1985a. *Johannes Gutsloffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ tõlge*. Diplomitöö TÜ eesti keele kateedri juures. [Käsikiri TÜ eesti keele osakonnas]
- Lepajõe, Marju 1985b. J. Gutsloffi „Observationes grammaticae“. – *Noored filoloogias 1985: noorteadlaste XII konverents 22. mail: teesid*. Toim Hille Piir. Tallinn: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 34–37
- Lepajõe, Marju 1987a. J. Gutsloffi „Observationes grammaticae“ kaasaegses grammatikatradiisioonis. – *A. Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev*, lk 9–11

- Lepajõe, Marju 1987b. Johannes Gutsclaff ja tema grammatika. – *XIII Eesti raamatuteaduse konverents 1. ja 2. detsembril 1987. a.: ettekannete teesid*. Tartu: ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 3–4
- Lepajõe, Marju 1991. Uusladina Assotsiatsiooni kongress Kopenhaagenis. – *Looming*, nr 10, lk 1436–1439
- Lepajõe, Marju 1994. Latin Poetry in Seventeenth-century Estonia. – Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (eds.), *Mare Balticum – mare nostrum: Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Ser. B, t. 274). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, pp. 87–96 [= artikkel II]
- Lepajõe, Marju (koost) 1996 = Risingh 1996 [1637]
- Lepajõe, Marju 2003. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie. – Garber, Klöcker 2003, S. 319–335 [= artikkel VI]
- Lepajõe, Marju 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. – *Vikerkaar*, nr 6, lk 75–85 [= artikkel IX]
- Lepajõe, Marju 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 758–776 [= artikkel X]
- Lepajõe, Marju 2010. Kristliku askeesi ja munkluse uuringutest Tartu ülikoolis enne Arthur Võõbust ja tema kaasajal. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 65–81
- Lepajõe, Marju 2011 (2012)a. Ühest Kleio ilmumisest: Johannes Claudii Risingh. – *Idem. Roomlaste taltsutamise* (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa, lk 210–214
- Lepajõe, Marju 2011 (2012)b. *O Dorpat, urbs addictissima musis*. – *Idem. Roomlaste taltsutamise* (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa, lk 271–274
- Lepajõe, Marju 2014. Tallinna mõte on selginemas! – *Sirp*, 5. detsember
- Lepnurm, Hugo 1984. Martin Lutheri vaateist muusikale, tema muusikalisest tegevusest ja selle tegevuse mõjust. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*, lk 47–51
- Leppin, Volker 2005. Humanismus. – *Luther Handbuch*, S. 67–70
- Lieberg, Godo 1989. Die Idee des dichterischen Schöpfungstums in der Renaissancepoetik. – *Eos*, Bd. 77, S. 119–135
- Lill, Anne 2000. Antiigitraditsioon ja barokk: 17. sajandi ladinakeelne akadeemiline ülistusluule. – Ülle Pärli (toim), *Kultuuritekst ja traditsioonitekst*. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 71–91
- Lill, Anne 2003. Neo-Latin *carmina gratulatoria* and the Classical Tradition in the Occasional Poetry at the *Academia Dorpatensis* (1632–1636). – Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (eds.), *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae; Humaniora; 325). Helsinki: Academia scientiarum Fennica, pp. 171–186
- Lipp, Martin 1895. *Kodumaa kiriku ja hariduse lugu*, I: Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev: H. Laakmann
- Locke, John 2007. Teine traktaat valitsemisest: essee tsiviilvalitsuse tegelikust algusest, ulatusest ja eesmärgist. Tlk Alar Kilp. – *Akadeemia*, nr 3–8
- Lohse jt 1980 = Lohse, Bernhard; Neuser, Wilhelm; Grassmann, Günther *et al.* Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität. – HDTh, Bd. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Lohse, Bernhard 1996. *Martin Luther: sissejuhatus tema elu ja töö uurimise probleemidesse*. Tlk ja täiendanud Elmar Salumaa (Teoloogiline raamatukogu). Tartu: Greif
- Lotman, Juri 1984. Õigus biograafia. – *Looming*, nr 12, lk 1684–1692

- Lotman, Piret (Hrsg.) 1998. *Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert* = *The church and written Word in the Baltic Sea region in the 17th century* (Acta bibliothecae nationalis Estoniae; VII). Tallinn: Estnische Nationalbibliothek
- Lotman, Piret 2010. *Heinrich Stahl pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel poolel* (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis, 20). Tartu: TÜ Kirjastus
- Lotman, Piret 2011. Saateks. – *Lugemise kunst*. Koost P. Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised; 13. Seeria A: Raamat ja aeg; 2). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 9–10
- Lotman, Piret 2014. *Heinrich Stahl elu ja looming* (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae; nr 14. A: Raamat ja aeg = Libri et memoria; nr 3). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu
- Ludwig, Walther 1976. Petrus Lotichius Secundus and the Roman elegists: Prolegomena to a study of Neo-Latin elegy. – *Classical influences on European culture A. D. 1500–1700*. Ed. by Robert Ralph Bolgar. Cambridge: Cambridge U. P.
- Lukas, Liina 2008. Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust. – Rein Undusk (toim), *Rahvuskultuur ja tema teised* (Collegium litterarum; 22). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 23–33
- Lundström, Ernst Hjalmar Johannes 1914. *Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede: från Rigas intagande 1621 till freden i Oliva 1660*. Uppsala; Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Luterlikud usutunnistuskirjad. Toim Randar Tasmuth (EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus; 11). [Tartu-Tallinn]: SA Ajaleht Eesti Kirik; EELK UI, 2014
- Luther, Martin 1983a. Jutlus suurel neljapäeval. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 9–12
- Luther, Martin 1983b. Kiri liivimaalasile. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 13–14
- Luther, Martin 1983c [1917]. Raamat ristiinimese vabadusest. Tlk A. Hoffmann. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 68–83
- Luther, Martin 2000a [1545]. Eessõna ladinakeelsete kirjutiste koguväljaandele, Wittenberg 1545. Tlk Urmas Petti. – *Akadeemia*, nr 1, lk 3–16
- Luther, Martin 2000b. Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. Tlk ja saatesõna Kristiina Ross. – *Vikerkaar*, nr 2–3, lk 83–96
- Luther, Martin 2000c [1517]. Väitlus indulgentside väe selgitamiseks (95 teesi). Tlk Urmas Petti. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 66–76
- Luther Handbuch 2005 = *Luther Handbuch*. Hrsg. von Albrecht Beutel. Tübingen: Mohr Siebeck
- Luther, Martin 2012. Valitud tööd. Koost ja järelsõna Urmas Petti. Tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, Urmas Petti (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Luther, Martin 2016. Sermon või jutlus sellest, et lapsi koolis tuleb hoida (1530); I–II. Tlk Anne Burghardt. Toim Urmas Nõmmik – Kirik & Teoloogia, 25. nov, 2. dets 2016 (<http://kjt.ee/2016/11/sermon-voi-jutlus-sellest-et-lapsi-koolis-tuleb-hoida-1-osa/>; <http://kjt.ee/2016/12/sermon-voi-jutlus-sellest-et-lapsi-koolis-tuleb-hoida-2-osa/>)
- Luther, Martin 2017. Saksamaa kõigi linnade raehärradele, et nad peaksid kristlikke koole asutama ja ülal pidama (1524). I–II. Tlk Anne Burghardt. Toim Urmas Nõmmik – Kirik & Teoloogia, 6. okt, 13. okt 2017 (<http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524->

- 1-osa/; <http://kjt.ee/2017/10/saksamaa-koigi-linnade-raeharradele-et-nad-peaksid-kristlikke-koole-asutama-ja-ulal-pidama-1524-2-osa/>)
- Mackensen, Lutz 1936. Mittelniederdeutsche Dichtung im Baltikum. – *Niederdeutsche Welt*, 11. Jahrgang, Hf. 1 (Jan., 1936), S. 5–7. Lübeck
- Maiste, Valle-Sten 2014. Mina, sina ja fantaasia. – *Sirp*, 17. oktoober
- Maljavina 1985 = Малявина, Л. А. *У истоков языкознания нового времени*. Москва: Наука
- Mancelius, Georgius; Boismannus, Henricus 1631. *Disputatio theologica de Sacrosancta Scriptura ...* in Collegio Regio Dorpat[ensi] proposita: praeside Georgio Mancelio ... respondente Henrico Boismanno ... a. d. 26. Augusti. Upsaliae: Eschillius Mathiae
- Mancelius, Georgius; Aritander, Nicolaus 1632. *Disputatio theologica, exhibens verum ψυχοδοχείον numerum: potissimum contra purgatorium pontificium directa*: [---] praeside Georgio Mancelio [---] respondente Nicolao Laurentii [---] a. d. 16. Novembr. [---]. Dorpati Livonum: J. Pistorius
- Mark, Julius 1949. Die finnische Grammatik von Henricus Crugerus. – *Finnisch-Ugrische Forschungen*, Bd. 30, S. 55–146. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura
- Marti, Hanspeter 1982. *Philosophische Dissertationen deutscher Universitäten 1660–1750: Eine Auswahlbibliographie*. München et al.: Saur
- Martinson, Karl 2000. Gutsclaff, Johannes. – *ETBL*, kd 1. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 321–322
- Masing, Otto Wilhelm 1823. – *Marahwa Näddala-Leht*, nr 37, 15. sept., lk 286–295
- Masing, Uku; Soosaar, Albert 1956. Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat*. Tallinn, lk 49–74
- Masing, Uku 1999. *Eesti vanema kirjakeele lood*. Koost Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa
- Menius, Friedrich 1997 [1632]. *Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris, im Jahr 1632. Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal*. Tlk ja komment Kristi Sak [Viiding]. Toim Marju Lepajõe. Tartu: TÜ Kirjastus
- Merisalo, Outi; Sarasti-Wilenius, Raija (eds.) 1994. *Mare Balticum – mare nostrum: Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800): acts of the Helsinki Colloquium, 16–21 August, 1992* (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, B: 274). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia
- Merisalo, Outi; Sarasti-Wilenius, Raija (eds.) 2003. *Erudition and eloquence: The use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800): acts of a colloquium held in Tartu, 23–26 August, 1999* (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia: Humaniora, 325). Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia
- Mäkelä, Jarmo 2012. Soome USA innustajana. – *Postimees*, 16. märts
- Naber, Jaak 1989. Feodalismi ajajärk (13. sajand–19. sajandi algus). – *Eesti kooli ajalugu* 1989, lk 45–291
- Napiersky = Napiersky, Karl Eduard 1843–1852. *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland*, Hf. I–IV. Riga: W. F. Häcker; Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn
- Neithal, Reet 2005. Reiner Brockmannist ja eesti (tölke)luule vanusest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 92–98
- Neus, Alexander Heinrich 1840. Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Ehstnischen Sprache. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, Jg. 5, Nr. 35 (28. Aug. 1840). Dorpat, Sp. 545–550

- Neus, Alexander Heinrich 1845. Die Poesie des Inlandes in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, Jg. 10, Nr. 46 (13. Nov. 1845). Dorpat, Sp. 795–798.
- Nirk, Endel 1983. *Eesti kirjandus: arengulooline ülevaade*. Tallinn: Perioodika
- O Dorpat 2007 = O Dorpat, urbs addictissima musis: *valik 17. sajandi Tartu juhu- luulet*. Koost Kristi Viiding, Janika Päll, Jana Orion. Toim Marju Lepajõe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Olearius, Adam 1996 [1656]. *Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta*. Tlk Ivar Leimus. Tallinn: Olion
- Olesk, Peeter 1985. Teadmine kui väärtus: ülekorratud enesestmõistetavusi. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 747–750
- Olesk, Peeter 2008. *Filoloogia tõeline tähendus*. Tartu: Ilmamaa
- Olhovichov 1985 = Ольховиков, Б. А. *Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания: становление и эволюция канона грамматического описания в Европе*. Москва: Наука
- Opitz, Martin 1662 [1624]. *Buch von der deutschen Poeterey*. Abdruck d. ersten Ausg. (1624). 7., erlät. Aufl. (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. u. XVII. Jahrhunderts, Nr. 1). Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag
- Ozols, Arturs 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīgā: Liesma
- Overhoff, Jürgen 2007. Die lutherische Schulwesen Dänemarks im 17. und 18. Jahrhundert. – Heinz Schilling, Stefan Ehrenpreis (Hrsg.), *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichender Perspektive: Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft* (Zeitschrift für Historische Forschung, Beihf. 38). Berlin: Duncker & Humblot, S. 125–142
- Padley, George A. 1976. *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700: The Latin tradition*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Padley, George A. 1985–1988. *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700: The trends in vernacular grammar*, I–II. Cambridge: Cambridge U. P.
- Pahtma, Leino 1998a. *Heinrich Stahl 17. sajandi Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjan- dusloos*. Magistritöö TÜ üldajaloo õppetoolis. Tartu
- Pahtma, Leino 1998b. Heinrich Stahl „Käsi- ja koduraamatust“. – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 3 (10)). Tartu: EAA, lk 57–90
- Pahtma, Leino 2000. Täpsustusi ja täiendusi Heinrich Stahli noorus- ja õpingu- aastaise. – *Kultuuriloolised ekskursid* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 6 (13)). Tartu: EAA, lk 5–19
- Pahtma, Leino; Tafenau, Kai (koost) 2003. *Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690)*: Allikapublikatsioon. Toim Jürgen Beyer (Ex fontibus archivi historici Estoniae). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Pascal, Blaise 1998. *Mõtted*. Tlk Kristiina Ross. (Avatud Eesti raamat). Tallinn: Hortus Litterarum; Logos
- Paul, Toomas 1994. *Eesti piiblitõlke ajalugu, 1. osa (XVI–XIX sajand)* (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis; 2). Doktoriväitekiri. Tartu Ülikool, 1994 [käsikiri TÜ raamatukogus]
- Paul, Toomas 1999. *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani* (Emakeele Seltsi toimetised; 72). Tallinn: Emakeele Selts
- Paul, Toomas 2001. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – *Emakeele Seltsi aasta- raamat*, 46 (2000). Tartu: Emakeele Selts

- Paul, Toomas 2008. Cultural context of the formation of written (literary) Estonian. – Ross, Vanags 2008, pp. 15–144
- Peebo, Jaak 1995. Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsclaffil. – *Lääne-mere rahvaste kirjakeelte ajaloo*. Toim J. Peebo (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 1). Tartu: TÜ Kirjastus, lk 116–129
- Peebo, Jaak 1996. Mis oli lõunaeesti keeles enne Wastset Testamenti? – *Wastne Testament 1686: konverentsi ettekanded* 26.–27. aprill 1996. Toim ja eessõna Edakai Simmermann. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised; 2). Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 1996, lk 21–36
- Peebo, Jaak 2001. *Wastse Testamendi lugu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Percival, William Keith 1975. The grammatical tradition and the rise of the vernaculars. – *Historiography of linguistics* (Current trends in linguistics, ed. T. A. Sebeok; XIII, 1). The Hague; Paris: Mouton, pp. 231–275
- Petraeus, Aeschillus 1649. *Linguae Finnicae brevis institutio*. Aboae: Imprimebat Petrus Wald [Faksiimile-väljaanne: Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1968]
- Petti, Urmas 1998. Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator. – *Akadeemia*, nr 1, lk 89–110
- Petti, Urmas 2000a. Martin Lutheri “reformatoorne avastus”. – *Akadeemia*, nr 1, lk 17–46, nr 2, lk 300–318
- Petti, Urmas 2000b. Martin Lutheri 95 teesi: reformatsiooni või reformatoorse teoloogia algus? – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1, lk 77–89
- Petti, Urmas 2001. Kirikulugu teoloogilise distsipliinina. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 108–117
- Petti, Urmas 2002. Luthers Systematik in seinen Sermonen von 1519. – *Trames*, vol. 6, no. 1, pp. 91–109
- Petti, Urmas 2003. Kakssada aastat Tartu ülikooli usuteaduskonda. – *Mille anni sicut dies hesternae...: Studia in honorem Kalle Kasemaa*. Ediderunt Marju Lepajõe & Andres Gross. Tartu: TÜ Kirjastus
- Petti, Urmas 2006. *Martin Luthers Schrift “De captivitate babylonica ecclesiae praeludium” (1520): Historischer Ort, literarische Konzeption, reformatorischer Ansatz*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Pfeiffer, Rudolf 1976. *History of classical scholarship from 1300 to 1850*. Oxford: Clarendon P.
- Piirimäe, Helmut 1982. Kas XVII sajandil ja XVIII sajandi algul osati Tartu ülikoolis eesti keelt? – *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 451–457
- Piirimäe, Helmut (koost) 1982 = TÜA
- Piirimäe, Pärtel 2010. Early modern academic writings and intellectual history: methods and perspectives of research. – *Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal*, no. 3/4 (133/134), pp. 247–262
- Pimedusemeeste kirjad (valimik). Tlk Ülo Torpats. – *Renessansi kirjanduse antoloogia*. Koost ja komment Villem Altoa. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk 507–515
- Platon 2001. Politeia. – Platon. *Werke in 8 Bänden*. Griech./dt. Bd. 4: Politeia = Der Staat. Bearb. von Dietrich Kurz. Gr. Text von Émile Chambry. Dt. Übers. von Friedrich Schleiermacher. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Priscianus 1855–1859. *Institutionum grammaticarum libri XVIII*, vol. I–II. Ex recensione Martini Hertzii. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri
- Puksov, Friedrich 1932. *Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda* (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised; 9). Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing

- Pullerits, Heivi (koost) 2005. Tartu: ajalugu ja kultuurilugu. Tartu: Tartu Linna-
muuseum; Ilmamaa
- Pöder, Thomas-Andreas 2002. Usu keele metafoorsus: fundamentaalteoloogiline uuri-
mus. – *Akadeemia*, nr 10, lk 2131–2171; nr 11, lk 2387–2406
- Pöder, Thomas-Andreas 2015. Evangeeliumile keskendunud usupuhastus. – *Akadeemia*,
nr 10, lk 1844–1864
- Pöld, Peeter 1924. Usupuhastus ja eesti rahwakool. – Usupuhastus, lk 189–210
- Pöldvee, Aivar 2010. *Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja
Liivimaal* (Dissertationes historiae universitatis Tartuensis; 20). Tartu: TÜ Kirjastus
- Päll, Janika 2001. Pindarlektüre an der *Academia Gustaviana*: Henricus Vogelmannus'
Ode prosphonetike. – *Studia Humaniora Tartuensia* [Võrguajakiri], vol. 2,
<<https://www.ut.ee/klassik/sht/2001/paell1.pdf>> (4.04.2015)
- Päll, Janika 2003. Vanakreeka keel Tartu ülikoolis. – Ivo Volt (koost ja toim), *Kaks-
sada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in
Estonia* (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae; I).
Tartu: TÜ Kirjastus, lk 19–47
- Päll, Janika 2010. Humanistengriechisch im alten Estland und Nord-Livland. – Päll,
Volt, Steinrück 2010, pp. 114–147
- Päll, Janika; Volt, Ivo; Steinrück, Martin (eds.) 2010. *Classical tradition from the
16th century to Nietzsche*. (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis
Morgensternianae; III). Tartu: TÜ Kirjastus
- Päll, Janika 2015. Usklassikaline luuletraditsioon varauusaja Tallinnas ja Tartus. –
Methis, nr 16, lk 35–66
- Raag, Raimo 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex
- Raid, Lembit 1995. *Tartu ülikooli usuteaduskond 1632–1940: Teatmik*. Tartu: Eesti
Ajalooarhiiv
- Raid, Lembit 2005. Mancelius, Georg. – *ETBL*, kd 2. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-
kirjastus, lk 519
- Raid, Lembit s. a. Virginius, Andreas. – *ETBL*, kd 4, lk 1320
- Recke-Napiersky = Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Karl Eduard 1827–1829.
*Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland
und Kurland*, Bd. I–II. Mitau: Bey J. Fr. Steffenhagen und Sohn
- Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koost Randar Tasmuth,
Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised;
25). Tallinn: EELK UI, 2017
- Rehehusen, Johann Georg 1644. *Manuductio ad linguam Lettonicam facilis et certa*.
Riga: Excusa à Gerhardo Schrödero
- Reiman, Villem 1890. *Eesti Piibli ümberpanemise lugu*. Tartu: [s.n.]
- Reiman, Villem 1907. *Kiwi ja killud*. Tartu: Postimees
- Reimo, Tiiu 2006. Kirjanduselu XVII sajandi Tallinnas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk
903–910
- Remigio ventisque secundis*. International Association for Neo-Latin Studies. Eighth
International Congress, Copenhagen, 11–16 August 1991: Abstracts. Copenhagen:
IANLS, 1991
- Riekhoff, Theodor von 1889a. Aus dem Revaler Stadtarchiv. – *Jahresbericht der
Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1888*. Fellin: F. Feldt, S. 85–91
- Riekhoff, Theodor von 1889b. Lyrische Dichtungen Altlivlands. – *Jahresbericht der
Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1888*. Fellin: F. Feldt, S. 73–84

- Riekhoff, Theodor von 1889c. Mag. Rötger Becker. Rutgerus Pistorius, ein livländischer Humanist. – *Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1888*. Fellin: F. Feldt, S. 59–72
- Riekhoff, Theodor von 1891. Studien der Literatur Altlivlands. – *Baltische Monatschrift*, Bd. 38, Hf. 1. Reval, S. 47–70
- Riekhoff, Theodor von 1903. Livländische Gelegenheitsdichtung im 17. Jahrhundert. – *Baltische Monatschrift*, Bd. 55. Riga, S. 255–276
- Riekhoff, Theodor von 1905. Niederdeutsche Dichtungen Altlivlands. – *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, Bd. 31 (Jahrgang 1905). Norden; Leipzig: D. Soltau, S. 44–57
- Ringleben, Joachim 2010. *Gott im Wort: Luthers Theologie von der Sprache her* (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie; 57). Tübingen: Mohr
- Risingh, Johannes Claudii 1996 [1637]. *Oratio de civitate Dorpatensi. Kõne Tartu linnast*. Lad k-st tlk ja komment Marju Lepajõe. Järelsõna Jüri Kivimäe. Tartu: TÜ Kirjastus, 1996
- Risingh, Johannes Claudii 2009 [1637]. *Oratio de civitate Dorpatensi. Kõne Tartu linnast*. Parand ja täiend tr. Lad k-st tlk ja komment Marju Lepajõe. Inglise k-de tlk Anne Lill. Järelsõna Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa
- Roloff, Hans-Gert 1998. Die Erschließung der neulateinischen Literatur und Europa – eine vordringliche Aufgabe. – *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, XXX/1, S. 21–27
- Roosimaa, Peeter 2004. *Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist* (Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis; 7). Tartu: TÜ Kirjastus
- Rooste, Jürgen 2009. Väike luulekaleidoskoop, I. Hakkan abimeheks. – *Sirp*, 22. mai
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817. Poesien der Ehsten. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, Hf. 7. Pernau: Rosenplänter; Reval: Bornwasser; Riga: Hartmann; Dorpat: Meinshansen, S. 32–87
- Ross, Kristiina 2002a. Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 225–230
- Ross, Kristiina 2002b. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 788–792
- Ross, Kristiina (koost) 2003. *Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Ross, Kristiina (koost) 2007. *Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod*. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Ross, Kristiina 2009. Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 553–558
- Ross, Vanags 2008 = Ross, Kristiina; Vanags, Pēteris (eds.). *Common roots of the Latvian and Estonian literary languages*. Frankfurt/M. et al.: Peter Lang
- Rutiku, Siret; Staats, Reinhart (Hrsg.) 1998. *Estland, Lettland und westliches Christentum: Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte = Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus: Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost* [Vorträge des Symposiums: 13.–16. Sept. 1997, Tartu]. Kiel: Fr. Wittig
- Rätsep, Huno 1983. Eesti keele uurimine Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1982. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XIII. Tartu: TRÜ, lk 60–69
- Rätsep, Huno 1987. Heinrich Stahl keeleõpetus oma aja peeglis. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 709–715

- Rätsep, Huno 2007 (2008). Sissejuhatuseks. – Müller, Georg. *Juthuseraamat*. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop (Eesti mõttelugu; 78). Tartu: Ilmamaa, lk 7–13
- Saard, Riho 1998. *Eesti kirikuajaloo bibliograafia = Viron kirkkohistorian bibliografia = Bibliographie der estnischen Kirchengeschichte (1918–1997)* (Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojen tutkimuksen laitoksen julkaisuja; III. Helsinki: Helsingin yliopisto
- Saard, Riho 2001. Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 118–127
- Saard, Riho 2016. Kiriku, usu ja ateismi küsimus Eduard Vilde elus. – *Looming*, nr 6, lk 856–872
- Saareste, Andrus 1939. *Agenda Parva (1622) keelest* (Eesti Keele Arhiivi toimetised; 14). Tartu: Eesti Keele Arhiiv
- Sainio, Matti A. 1978. *Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656*. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria; vol. 141). Stockholm: Föreningen för Svensk undervisningshistoria
- Sak, Kristi (koost ja tlk) 1997a = Constitutiones 1997
- Sak, Kristi (koost ja tlk) 1997b = Menius 1997 [1632]
- Saksa teoloogia. Tlk Kalle Kasemaa. – *Töid kristliku müstika alalt* (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; III). Tallinn: EELK UI, 1989, lk 162–242
- Salmon, Vivian G. 1969. Review of Cartesian Linguistics, by N. Chomsky. – *Journal of linguistics*, 5, pp. 165–187. (Viidatud Aarsleff 1970 järgi).
- Salmon, Vivian G. 1979. *The study of language in seventeenth-century England* (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science, ser. III: Studies in the history of linguistics; vol. 17). Amsterdam: J. Benjamins
- Salmon, Vivian G. 1985. Missionary linguistics in seventeenth-century Ireland and a North American analogy. – *Historiographia linguistica*, XII, 3, pp. 321–349
- Salu, Herbert 1949. Zur Entwicklung des estnischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert. – *Apophoreta Tartuensia. Acta universitati Tartuensi (Dorpatensi) ad diem restitutionis Kal. Dec. MCMXIX nunc tricesimum celebrandum a professoribus discipulisque eorum in exilio dedicata*. Ed. Jaan Olvet-Jensen. Stockholm: Societas Litterarum Estonica in Svecia, S. 79–87
- Salu, Herbert 1951. Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – *Svio-Estonica: Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet*, vol. 10, ny följd 1. Lund: Svensk-estniska samfundet, s. 169–203
- Salu, Herbert 1958. Svensktidens estniska bröllopsdiktning. – *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet*, vol. 14, ny följd 5. Lund: Svensk-estniska samfundet, s. 53–86
- Salu, Herbert 1965. Rootsiaegne pulmaluule: Eesti kunstluule algus. – *Idem. Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest*. Stockholm: Vaba Eesti, lk 143–187
- Salu, Herbert 1970. *Kauged rannad ja oma saar: esseid eesti kirjandusest*. Stockholm: Vaba Eesti
- Salu, Herbert 1974. *Eesti vanem kirjandus* (Maarjamaa Books; 3). [Roma]: Maarjamaa
- Salumaa, Elmar 1983. Ühest Lutheri teoloogilise mõtlemise eripärasusest. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. Tallinn: EELK konsistoorium, lk 1–9
- Salumaa, Elmar 2003. *Evangeelse eetika alused*. Toim Jaanus Noormägi (EELK UI toimetised; XI). Tallinn: EELK UI

- Sarasti-Wilenius, Raija 1991. Latin Lapidary Style in Finland. – *Arctos: Acta philologica Fennica*, vol. XXV. Helsinki: Klassillis-filologinen yhdistys, pp. 121–132
- Savonius, Michael; Anethulander, Magnus 1632. *Disputationes aliquot de philosophia in genere*, I: De philosophiae definitione tam nominali quam reali. [---] sub praesidio [---] Michaelis Johannis Savonii [---] exhibet Magnus Benedicti Anethulander [---] ad 3. Octobris [---]. Dorpati Livonum: J. Pistorius
- Scaliger, Iulius Caesar 1607. *Poetices libri septem*. Editio IV. [S.l.]: In Bibliopolio Commeliniano
- Scheible, Heinz 1996. Aristoteles und die Wittenberger Universitätsreform: Zum Quellenwert von Lutherschriften. – *Humanismus* 1996, S. 123–144
- Schiemann, Theodor 1886. Altlivländische Dichtungen. – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, Bd. 13, Hf. 4. Riga, S. 493–512
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm 2010. Dynamics of knowledge in the seventeenth-century Swedish realm. – *Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal*, no. 3/4 (133/134), pp. 281–296
- Schnur, Rhoda (ed.) 1994 = Acta 1994
- Scholte, J. H. 1925/1926. Barockliteratur. – *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. I. Hrsg. von Paul Merker, Wolfgang Stammeler. Berlin: Walter de Gruyter, S. 111–124
- Seneca, Lucius Annaeus [1996]. *Moraalikirjad Luciliusele*. Tlk ja komment Ilmar Vene (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Sepp, Anneli (koost). Uku Masing 100: bibliograafia 1923–2009. Tartu: Ilmamaa, 2010
- Siirak, Erna 1962. Eestikeelse salmi ajaloo XVII sajandil. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 688–692
- Sild, Olaf; Salo, Vello 1995. *Lühike Eesti kirikulugu*. Tartu [paljundatud käsikirjana] [Sillaste, Helgi]. Teoloogia. – TÕA, lk 205–207
- Skafta Jensen, Minna (ed.) 1995. *A history of Nordic Neo-Latin literature*. Odense: Odense U. P.
- Skovgaard-Petersen, Karen; Zeeberg, Peter 1997. Recent work on Nordic Neo-Latin literature (1992–96). – *Symbolae Osloenses: Norwegian journal of Greek and Latin studies*, 72, pp. 172–184
- Smirnov, Savvati 1986. Port-Royali grammatika. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 189–190
- Smirnov 2002 = Savvati Smirnov 21. VIII 1929–3. IX 2002 [nekroloog]. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 893–895
- Sonntag, Karl Gottlob 1817. *Versuch einer Geschichte der lettischen und estnischen Bibelübersetzung*. Riga: Häcker
- Spekke, Arnold 1927. *Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595 (Bas. Plinius, Encomium Rigae)*. Riga: W. F. Häcker
- Spinoza, Baruch 2016 [1677]. *Eetika*. Tlk Margus Ott (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
- Szyrocki, Marian 1979. *Die deutsche Literatur des Barock: Eine Einführung*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Strack, Hermann Leberecht 1930. *Hebräische Grammatik: Mit Übungsbuch*. 14te Aufl., Neubearb. von A. Jepsen (Clavis linguarum semiticarum, pars I). München: Beck
- Subbiondo, J. L. 1984. Review of M. Brevi-Claramonte, Sanctius' theory of language. Amsterdam, 1983. – *Language*, 60, pp. 985–986
- Suits, G[ustav] 1929. Balti kirjandusajaloo katse: A. Behrsing. Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig, 1929. – *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 193–209

- Suits-Lepik = Suits, G[ustav]; Lepik, M[art] (toim) 1932. *Eesti kirjandusajalugu tekstides*, I (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised; IV). Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1932
- Suits, Gustav 1953. *Eesti kirjanduslugu*, kd 1: Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Suits, Gustav 1983. *Noor Kreutzwald: Friedrich Reinhold Kreutzwaldi arengulugu*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Suits, Gustav 1984. *Noor Kreutzwald*. Toim Helle Niit (Loomingu Raamatukogu, nr 1/2). Tallinn: Perioodika
- Suits 1998 = Gustav Suits: *personaalbibliograafia, fondinimestik*. Koost Külli Tamkivi, Tiina Koiva, Krista Pisuke. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Suits, Gustav 2002. *Vabaduse väraval*. Koost Peeter Olesk, Hando Runnel (Eesti mõttelugu; 45). Tartu: Ilmamaa
- Zimmer, K. E. 1968. Review of Cartesian linguistics, by N. Chomsky. – *International journal of American linguistics*, 34, pp. 290–303. (Viidatud Aarsleff 1970 järgi)
- Taev, Karl 1983. Gustav Suitsu kirjandusteaduslikust tegevusest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 602–610
- Tafenu, Kai 2011. *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel* (Dissertationes philologiae Estonicae universitatis Tartuensis; 27). Tartu: TÜ Kirjastus
- Talve, Ilmar 2004. *Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa
- Tamm, Marek; Kull, Kalevi 2015. Eesti teooria. – *Akadeemia*, nr 4, lk 579–624
- Tartu: ajalugu ja kultuurilugu* = Pullerits 2005
- Tartu usuteaduskond Rootsi ajal*. Toim Eduard Tennmann (*Usuteaduslike ajakirja* lisavihk, nr 3). Tartu: TÜ usuteaduskond, 1932
- Tartu ülikooli* (Academia Gustaviana) *senati protokollid*, I: 1632–1634; II: 1637–1644. Koost, tlk ja komment Arvo Tering. (Publicationes bibliothecae universitatis litterarum Tartuensis, IV, VII). Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu
- Tartu ülikooli ajalugu 1982 = TÜA
- Tarvel, Enn 2011. Kirche und Bürgerschaft in den Baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – *Baltischen Lande*, T. 3, S. 17–99
- Teriing, Arvo 1979. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsclaffi kohta. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 26–30
- Teriing, Arvo 1982. Tartu ülikooli osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 488–495
- Teriing, Arvo (koost) 1984. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710* (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis; V). Tallinn: Valgus
- Teriing, Arvo 1989. *Die Beziehungen der Universität Göttingen zu Est-, Liv- und Kurland im 18. und frühen 19. Jahrhundert*: Gemeinsame Ausstellung der Universitätsbibliothek Tartu und der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen vom 19. Mai bis 16. Juni 1989. Tartu: Universitätsbibliothek Tartu
- Teriing, Arvo 1992. Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 430–437
- Teriing, Arvo 1994. *Gelehrte Kontakte der Universität Halle zu Est-, Liv- und Kurland zur Aufklärungszeit*: Ausstellung aus Anlaß des 300. Jubiläums der Martin-Luther-Universität Halle–Wittenberg in der Universitätsbibliothek Tartu vom 12. Mai 1994 bis zum 19. September 1994. Tartu: Universitätsbibliothek Tartu

- Tering, Arvo 1996a. *Descartes ja tema ideede jõudmine Baltimaile 17. sajandil ja 18. sajandi algul*: René Descartes'i 400. sünniaastapäevale pühendatud näitus TÜ Raamatukogus, aprill–juuni 1996: näitus ja kataloog. Tartu: TÜ Raamatukogu
- Tering, Arvo 1996b. René Descartes'i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 179–188
- Tering, Arvo 2002. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. – *Küng* 2002, lk 27–79
- Tering, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Toim Katre Kaju (Scripta Archivi Historici Estoniae). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Theologia Deutsch 1518 = *Eyn deutsch Theologia: das ist Eyn edles Buchleyen von rechtem vorstand, was Adam und Christus sey, und wie Adam yn uns sterben, und Christus ersteen sall*. [Hrsg. von Martinus Luther]. Wittenburg [sic!]: J. Gruenenberg
- Torop, Peeter 1999. *Kultuurimärgid* (Eesti mõttelugu; 30). Tartu: Ilmamaa
- Torop, Peeter 2011. *Tõlge ja kultuur* (Heuremata). Tallinn–Tartu: TÜ Kirjastus
- Torop, Peeter 2015. Kultuuriteooria kui kultuuri eneseteadvus. – *Akadeemia*, nr 4, lk 626–649
- Treumann, Hans 1977. *Vanemast raamatukultuuriloost*. Tallinn: Eesti Raamat
- TÜA = Piirimäe, Helmut (koost) 1982. *Tartu ülikooli ajalugu*, I: 1632–1798. Tallinn: Valgus
- TÜAA = *Tartu ülikooli ajaloo allikaid*, I: Academia Gustaviana. a) Ürikuid ja dokumente. Koost ja sissejuhatus Juhan Vasar. Tartu: [Tartu Ülikool], 1932
- Undusk, Jaan 2003. Scaliger ja Opitz: juhuluule uurimine uuele tasemele. – *Akadeemia*, nr 7, lk 1495–1506
- Usupuhastus eeslaste maal 1524–1924*: usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400. a. mälestuspäevaks. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924
- Uus Testament 1715*. Faksiimile. Eessõna Kristiina Ross. Saksakeelse eessõna tlk ja komment Toomas Paul. Tallinn: Euroimmobiliare AS; Eesti Rahvusraamatukogu, 2004
- Valmet, Aino 1984. Noomeni mitmusevormid J. Gutsclaffi grammatikas. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 30 (1984), lk 50–55. Tallinn: Eesti Raamat, 1986
- VEKVM = *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739*. Välja andnud Andrus Saareste, Arno Rafael Cederberg (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised; XVI). Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1927–1931
- Vene, Ilmar 2013. Suurjuubelit ennetades. – *Sirp*, 24. mai
- Veske, Mihkel 1884. Wanad ohwrikohad. – *Oma Maa*, nr 1, lk 13–16
- Vihma, Helgi 1969. Humanist A. W. Hupel (1737–1819). – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 220–227
- Vihonen, Sakari 1978. *Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla: kielipillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa* (Studia philologica Jyväskylän; 11). Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto
- Vihonen, Sakari 1983. Suomen kielen kuvaus 1600-luvun kieliopeissa. – *Collegium scientiae: Suomen oppihistorian kehityslinjoja keskiajalta Turun akatemian alkuaikoihin* (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia; nr 125). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, s. 121–155
- Viiding, Kristi [s. a]. Lisandusi Reiner Brockmanni *Teostele*. [Avaldamata artikli käsikiri autori valduses]
- Viiding, Kristi (koost) 1999 = *Academia* 1999

- Viiding, Kristi 2002. *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656* (Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis; 1). Tartu: TÜ Kirjastus
- Viiding, Kristi 2004a. Das Porträt eines liv- und kurländischen orthodoxen Theologen (Georg Mancelius) anhand der ihm gewidmeten Geleit- und Begrüßungsgedichte. – Udo Sträter (Hrsg.), *Orthodoxie und Poesie*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, S. 37–46
- Viiding, Kristi 2004b. Ühest ebaõnnestumisest EE 12. köites. – *Sirp*, 23. jaanuar
- Viiding, Kristi 2005. Õnnelik olgu su samm...: teelesaatmisluuletused XVII sajandi Eesti kirjanduselus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5 ja 6, lk 359–378 ja 455–474
- Viiding, Kristi 2008. The literary background of early Estonian secular writing: the current situation and future perspectives in research. – Ross, Vanags 2008, pp. 147–163
- Viiding, Kristi 2010. Die lateinische Gelegenheitsdichtung von Georg Mancelius in Dorpat (1632–1638). – Päll, Volt, Steinrück 2010, pp. 45–85
- Viiding, Kristi 2013. Humanistlikud haridusprogrammid varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. – *Kroonikast kantaadini: muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal*. Koost Katre Kaju (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 20 (27)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 159–206
- Viljamaa, Toivo 1976. *The Renaissance reform of Latin grammar* (Turun Yliopiston julkaisuja, sarja B, osa 142; Opera ex Instituto philologiae classicae universitatis Turkuensis edita; IV). Turku: Turun yliopisto
- Vinkel, Aarne (toim) 1965 = EKA
- Virginius, Andreas; Mancelius, Georgius 1632. *Disputatio solennis de justificatione hominis peccatoris poenitentis coram Deo: quam ... in Regia Dorpatensi ... quae ... Livonum Academia est, praeside Andrea Virginio ... subjecit Georgius Mancelius*. Dorpati Livonorum: J. Pistorius
- Virginius, Adrian. – *ETBL*, kd 4, lk 1319–1320
- Virginius, Andreas. – *ETBL*, kd 4, lk 1321
- Virtues, and vices (Tugenden und Laster). – *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VIII. Stuttgart: J. B. Metzler, 1999, Sp. 1085–1086
- Volt, Ivo (koost ja toim) 2003. *Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia* (Morgensterni Seltsi toimetised = Acta Societatis Morgensternianae; I). Tartu: TÜ Kirjastus
- Väljataga, Märt (koost ja toim) 2014. *Kirjandus kui selline: valik vene vormikoolkonna tekste* (Gigantum humeris). Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Vääri, Eduard 1981. *Loenguid keeleteadusest*, I. Õppevahend filoloogiateaduskonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- WA = Luther, Martin 1883–. *Werke*. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Weimar: Hermann Böhlau
- WAB = Luther, Martin 1930–1985. Weimarer Ausgabe. Abt. *Briefwechsel*. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger; Hof-Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung
- Wastne Testament 1686. Väljaande kolleegium: Urmas Sutrop, Mati Hint, Kristiina Ross, Toomas Väljataga. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001
- Wastne Testament 1686: konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996 = conference reports: 26–27 April 1996. Toim ja eessõna Edakai Simmermann (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised; 2). Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 1996
- WAT = Luther, Martin 1912–1921. Weimarer Ausgabe. Abt. *Tischreden*. Weimar: Herman Böhlau Nachfolger

- Webermann, Otto A. 1965. Zum Problem der Gelegenheitsdichtung. – *Estonian Poetry and Language: Studies in honor of Ants Oras*. Ed. by Viktor Kõressaar, Aleksis Rannit. Stockholm: Vaba Eesti, S. 218–233
- Westrén-Doll, August 1956. Die schwedische Zeit in Estland und Livland – *Baltische Kirchengeschichte* 1956, S. 87–109
- Whitehead, Alfred North 1938. *Science and the modern world*. Harmondsworth: Penguin Books
- Wieselgren, Per 1936. Gamla svenska dikter i Tallin. – *Svio-Estonica*. Tartu, s. 83–118
- Wischmann, Johann 1697. *Der Unteutsche Opitz Oder Kurtze Anleitung zur Lettischen Dicht-Kunst*. Riga: Nöller
- Wolf, Friedrich August 1993 [1831]. Hermeneutika. Tlk Eduard Parhomenko. – *Akadeemia*, nr 1, lk 92–96
- Wriedt, Markus 1996. Die theologische Begründung der Bildungsreform bei Luther und Melanchthon. – *Humanismus* 1996, S. 155–184
- Wriedt, Markus 2005. Bildung. – *Luther Handbuch*, S. 231–236
- Wundt, Max 1932. Die Philosophie an der Universität Jena in ihrem geschichtlichen Verlaufe dargestellt. – *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde*. Hrsg. von Georg Mentz. N. F., Beihf. 15: Beiträge zur Geschichte der Universität Jena; Hf. 4. Jena: Fischer

Internetiallikad

- Academia Gustaviana (1632–1656) latinakeelse juhuluule tekstikorpus* = *Korpus der akademischen Gelegenheitsdichtung an der Academia Gustaviana (1632–1656)*. Koost Jana Orion, Kristi Viiding, Ivo Volt. Tartu, 2002: www.ut.ee/klassik/neolatina (külastatud 25.11.2017)
- Database of Nordic Neo-Latin Literature: <http://www.uib.no/neolatin> (25.11.2017)
- Erasmus, Desiderius [1516]. *Institutio principis christiani*. <http://www.intratext.com/IXT/LAT0924>
- Tü eesti keele õppetooli vana kirjakeele uurimisrühm “VAKKUR”: <http://www.murre.ut.ee/vakkur/> (külastatud 25.11.2017).
- Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1991–2000 kaitstud bakalaureuse-, magistri- ja doktoritööde loetelu: http://usuteadus.ee/wordpress/wp-content/uploads/2000/09_UA_1_2000_teadustood.pdf (külastatud 25.11.2017)

SUMMARY

Pastors and Written Culture: On the Variations of Christian Humanism in Estonia and Livonia in the First Half of the 17th Century

This dissertation comprises 13 published articles that expand upon three different fields in Estonian and Livonian literary culture in the first half of the 17th century – namely occasional poetry, grammars, and theology. The articles have been published during a period of more than 20 years (1994–2017) and have not originally been written with the aim of composing a monograph. They have taken their form rather as a certain compromise between the author's research and the questions that have been posed regarding that research by other research in Estonia as well as abroad. Thus the articles have been written in different context and for different auditoria, often simultaneously, which is the reason why it has not been always possible to avoid repeating oneself. Nevertheless, they can be seen as parts of a common train of thought in hindsight and in the light of the positions the author has taken later. This is the reason why it has been regarded as possible to formulate them as a whole.

The theoretical reasons and practical motivations are chronologically and analytically described in the introduction of the dissertation. Systematically organised Estonian written language began developing in the first half of the 17th century through various kinds of texts, e.g. the first systematic textbooks of the Estonian language, ecclesiastical literature (incl. Bible translations), and occasional poetry, although very briefly in the latter. When the author first took interest in these topics in the 1980s, the approach to them was strictly Esto-centric in terms of language and culture – texts were seen as neutral data collections on the history of the Estonian language. They were, in a way, cut off from the corresponding foreign-language genre of writing and from a wider history of ideas. Thus the 17th century occasional poetry written in Estonia in foreign languages (Latin, Greek, German et al.) was given little to no attention in Estonia after World War II, unless it offered prosopographic information to historians. The attitude towards 17th century scientific literature (which was mostly in Latin) written and printed in Estonia was not different. Such distancing stripped the poetry of its poetic qualities since the occasional poetry of the 17th century is driven by a different aesthetic and is rarely enjoyed as poetry by the 20th or 21st century reader, the 17th century approaches to language seem to have been surpassed by modern linguistics and thus the texts of the 17th century simply lose their meaning and value. Theology of the 17th century was a field avoided for ideological reasons and could not thus be explored much further than biographical and bibliographical information or what was necessary to explain linguistic or cultural facts (in librarianship, history of music or art etc.). Seeing poetry or grammars in connection with their contemporary theology or,

even more so, seeing these phenomena as a part of church history, was out of the question.

A closer acquaintance with the materials made it impossible to agree with this kind of approach. However, bringing these themes up as topics of research was extremely complicated. It was necessary to start the work and maintain it on three different levels at the same time: 1) to locate and gather the source material from libraries and archives, describe and structure it, which caused the base material of research to be constantly changing, as the changes in numerical data in the articles well illustrates; 2) to search for – simultaneously – a proper and fitting method for approaching the sources; 3) to publish new editions of the source texts in a rather short period of time to enable the possibility of a critical discussion.

In the cases of both occasional poetry as well as grammars the main obstacle in research was finding the proper context of culture and ideas for observing single texts. What kind of context do they reflect, from which the criteria for analysis should follow, in case the historical-critical method is followed? Research question proper was posed about the works of two forerunners of Estonian written culture as cultural texts.

Reiner Brockmann (1609–1647) was a theologian from Germany (he was born in Schwan, Mecklenburg) who in 1634 arrived in Tallinn (Reval) to be the professor of Greek at the local gymnasium and who later became the pastor of the Kadrina (St. Catharinen) parish in Northern Estonia. “*Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opatij poeticas compositum*”, the first known Estonian-language poem, written by him in 1637 is considered to be the beginning of Estonian literature. In addition he wrote a few more poems in Estonian and translated a number of church hymns. A large part of his legacy consists of occasional poetry in Latin, German and Greek.

Johannes Gutsclaff (?–1657) also hailed from Germany (born in Daber, Pomerania) and had studied in the universities of Greifswald and Leipzig before enrolling at the university of Tartu (Dorpat) in 1639. In 1642 he was ordained as the pastor of the Urvaste (German Urbs) parish in South Estonia. In 1648 he published the first grammar of the South Estonian language, “*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*” (written in Latin), at the publishing house of the university of Tartu (called *Academia Gustaviana* at that time) and worked dedicatedly on translating the Bible into South Estonian.

The 1st article, “Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet?” (1994) is the first attempt to observe Reiner Brockmann’s multilingual poetic legacy as a whole. The material has been concentrated and structured in parallel to preparing Reiner Brockmann’s “Opera” for publishing (published in 2000). The method used is inductive, biographic information and archive materials have served as the basis from which the focus moves to single poems and onwards to his poetic works as a whole, trying to establish proportions within the poetic works. The elegiac distich is established as the most common poetic form in Brockmann’s poetry. Some basic motifs are described, corresponding to

languages used, and the motifs are then associated with the contemporary humanistic poetic tradition in Europe at the time. Doubt is cast on the claim that Paul Fleming was the first to introduce occasional poetry to Estonia. It is demonstrated that occasional poetry was written at the Tallinn gymnasium as well as University of Tartu before Fleming, although Fleming's stay in Tallinn did offer an additional source of poetic inspiration. In the conclusion the research of Baltic written culture is given the highest priority as a scholarly task.

The 2nd article, "Latin poetry in seventeenth-century Estonia" (1994) observes the wider legacy of Latin-language poetry in Estonia. After the initial statistical analysis of archived materials it is claimed Latin poetry covered all aspects in Estonian academic and social life. Nevertheless, a difference between the poetic styles of Tallinn and Tartu is obvious. Whilst the poetry written in Tartu is first and foremost academic, the poetry in Tallinn is more pastoral and is open to a wider array of languages. A poetry group "Muses of Emajõgi" (*Musae ad Embeccam*) is seen to have existed in Tartu, one of the most active members of which was Laurentius Ludenius, the professor of Academia Gustaviana. *Virtue* is seen as the central motif in the poems and the structural idea *par praemium labori* corresponds to that motif. Regarding poetic tradition, connections to Horace (in terms of content) and Catullus (in terms of metrics) are established.

The 3rd article, "Johannes Gutsclaffi "Grammatilised vaatlused"" ("Grammatical observations" by Johannes Gutsclaff; 1998) is written as a commentary to a new edition of Gutsclaff's grammar which includes a translation into Estonian in addition to the facsimile of the original. G. A. Padley's thesis on grammar writing inevitably reflecting the contemporary culture tradition is taken as a starting point. Gutsclaff's grammar follows its contemporary humanistic Latin grammars in structure and epistemic principles, however, unique characteristics are present due to Gutsclaff being very well versed in philological questions. Gutsclaff believes the Greek alphabet to be more appropriate for the Estonian phonetics and Hebrew grammar to be helpful in explaining the declinational forms of the noun in the Estonian language. Gutsclaff's reasoning for the need to describe and develop a language is theological and grounded in the Lutheran doctrine of redemption. The article demonstrates the connections between Gutsclaff's grammar and missionary linguistics. In the history of linguistics, Gutsclaff's grammar is an example of transition from semasiological grammar to formally based grammar.

The 4th article, "350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat" (350 years since Johannes Gutsclaff's grammar; 1999) presents the viewpoints of the previous article in a more condensed form demonstrating the historical sources of written language not only as the sources of philology but also as sources of wider development of intellectual culture by way of illustrating epistemic phenomena such as methods of reasoning, structure of written expression etc., which causes these texts to shed light on how Estonia was integrated into contemporary humanistic academic culture.

The 5th article, “Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest” (The poetry of Reiner Brockmann in Latin, Greek and German; 2000) is written as a commentary on the poetry section of Reiner Brockmann’s “Opera”. An overview of the shaping of the European Neo-Latin poetry is given, the metrics and motifs of the Neo-Latin poetry is explained in details, while the Greek and German poetry are seen as the branches of the same tradition, following the same principles.

The 6th article, “Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie” (2003) summarizes the current research findings and tries to, in a way, view Brockmann’s heritage from the outside, which is implied by the broad range of the monograph “Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne” that seeks to provide the most comprehensive account of the Baltic culture in the early modern period.

The 7th article, “On Latin grammatical tradition in the seventeenth-century Estonia” (2003) further elaborates on themes in articles 3 and 4, focusing on the common lines and differences of Guslaff’s grammar in the context of other contemporary humanistic textbooks. It is concluded that the textbook is a unique Latin monument to one of the languages that was almost left undeveloped as a written language.

The 8th article, “Teoloogias *Academia Gustaviana*’s” (On theological studies in Academia Gustaviana; 2006) is based on the conviction that it is necessary to further take into account the contemporary system of sciences (where theology has a dominant role) in interpreting occasional poetry and grammars. Since academic theological publications of the 17th century had so far been studied minimally the primary need was to describe the entirety of academic theological writings and to determine the volumes. And that is what is done in the article. It turned out that in the following work there 286 disputations and other theological publications had to be studied with a total volume of 6529 pages. There is a brief characterization of the most prolific supervisor of Academia Gustaviana’s theses, professor of theology Andreas Virginus, who was in office for 25 years and supervised (which largely meant writing the tractate) 135 dissertations, which was 2/3 of the total amount of theological disputations, of which 46 belonged to the field of dogmatics and 59 referred to the New Testament, with the main focus on the Gospels of John and Matthew.

The 9th article, “Tartu luuleelust 17. sajandil” (On poetical life in Tartu in the 17th century; 2007) summarizes for the first time the research on the occasional poetry in Estonia so far, introducing the results of new researchers’ work. An overview of the freshly released unique poetry anthology “O Dorpat, urbs addictissima musis ...: A selection of the 17th century Tartu’s occasional poetry” (2007) is given. The book includes Academia Gustaviana’s occasional poetry in Latin, Greek, Hebrew, Swedish and Latvian with extensive commentary and is compiled from the Latin digital text corpus of Academia Gustaviana’s occasional poetry. Poetry of Tartu became a part of the world’s literary history through the publication of this book, but the volume also noticeably changed the concept

of the 17th century Estonian literature. The article seeks to analyse the so-called rational aesthetics, because in Tartu's poetry of ideas the categories of *beautiful* and *good* are rational, in a sense logical.

The 10th article, "Reiner Brockmanni värsside vältimatuses" (The inevitability of the poems of Reiner Brockmann; 2009) reflects on Reiner Brockmann's meaning in Estonian literary history. A closer look is taken at the concept of "baroque literature", aesthetics of occasional poetry and the connections between language, rhetoric and poetry in a humanistic educational concept that has a common ground in the notion of *measure*. An answer to the unresolved question, how to justify the transition to Estonian poetry is sought from Martin Luther's concepts of language and education, the impact of which were brought out by the theoretical views of Philipp Melanchthon, Julius Caesar Scaliger, Wolfgang Ratke and Martin Opitz. Brockmann can be considered as humanist, yet still a scholar of the period of change.

The 11th article "*Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitlust" (*Wotzu ist die tzung?* Martin Luther's approach to language and education; 2013) originates from the scientific situation at hand, which clearly shows that it is impossible to move forward with the study of the relationship between poetry, grammar and Estonian peasant education if Martin Luther's approaches to language and education are not thoroughly analysed. In this article Luther's three major educational treatises are observed and conclusion is made that in Luther's view both language and education are related to the doctrine of justification. Luther's view of language and the written word as an indispensable tool for reaching God, of the special role that education, verbal cognition, professions of preacher and teacher are offering, gives the notional context for the complication of the first grammar, beginning of Estonian-language poetry, dedicated Bible-translating and also to the unexplainably energetic establishment of peasant schools. *The practical benefits* of language and education are for Luther, above all, *theological* benefits.

In the 12th article, „17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust“ (Theological aspects of the literary culture of Estonia in the 17th century: notes of present state of the studies; 2016) the ideas from article 11 are further developed. General studies of the 17th-century Estonia, which can be considered extremely fruitful, and the position of theology in these studies, which is not satisfactory in any way, are analysed. Causes of the situation are observed and comparisons are made with the studies of 17th century academic theology in neighbouring countries. An attempt to elaborate the relationships between humanistic and Lutheran pedagogy is made, concluding with the result that the educational ideal *sapiens et eloquens pietas* (smart and eloquent piety) is formulated wholesomely but from a protestant theological point of view still not yet completely if this ideal does not reach every Christian, regardless of their mother tongue.

In the 13th article, “Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele” (Influence of the Reformation on the understanding and the developing of education”: 2017), the rapid development of Estonian society in the 20th and the 21st century is associated with the effect of the Reformation on educational mentality. Yet it can be noted that the links between the history, attitudes and achievements of Estonian education and, on the other hand, Lutheranism seem to be blurred. The reasons lie, in particular, in the country’s policy of science: almost no research on the history of Lutheran theology is carried out in Estonia, nor is the European history of ideas, from the antiquity to the present, systematically taught in Estonian universities. From a scientific perspective this means a large part of society and individuals are left unresearched and taught on the grounds that it is too difficult and time-consuming (which leads to the loss of the basic subjects from university curricula). Certain pressure towards language change is seen in education and the consequences of this are not understood. Such an attitude, however, leads to non-scientific attitudes concerning the disciplines of the history of ideas and history in broader terms. The article formulates some of the basic principles of the educational attitude of the Occident and once again reintroduced the general outlines of Luther’s attitudes towards education.

As it appears from the brief summaries, the articles included in the dissertation have a starting point in the late 20th-century research paradigm, in which the common part in the development of specific disciplines was (almost) not sought after. Poetry was specifically studied as a poetry, grammar as a language description, etc. The specialization was so specific that only a few Estonian-language poems by Reiner Brockmann’s were considered relevant. The assessments on the efforts of the 17th century were critical and rather excluded the need to further study what was considered to have been historically surpassed. Lessons learned from a closer study of sources made it impossible to accept such a situation. However, the author’s first articles of Johannes Gutsclaff and Reiner Brockmann did not go beyond the arrangement of hard-to-reach material and the claim that the texts of the seventeenth century, whether poems of few lines or voluminous grammars, should be explored as a cultural phenomenon (statement that is repeated in almost every writing) and synthetically: their fertile (special) research must be based on cross-disciplinary work, in which theology plays an important part. Without such intersection the research will end without results.

The first articles were followed by a search for parallels in the humanist culture of contemporary Europe – and finding them was not difficult. Therefore, it was natural to come to the conclusion that the birth of the Estonian literary culture in all its branches was, in a broader sense, one of the consequences of a humanistic-Christian culture and world-view. However, humanism in its intellectual and geographical expanse did not bring the birth of literary culture to small nations everywhere. This idea does not exist even for Erasmus of Rotterdam,

the greatest humanist. On the other hand, humanism in its anthropocentrism also relates to the material benefits the creation of language distinctions does not support – if economic phenomena are viewed in the short term. Humanism does not embrace the vernaculars for granted.

The transition to the vernacular and later to the schooling in the vernacular was supposed to include (at least in the initial stage) an otherworldly logic. The solution was given by a thorough learning of Martin Luther's language concept. Humanistic anthropocentrism is given a theological dimension, so that human perception can be truly liberated only through a relationship with God, through faith, which also provides the necessary power to move towards knowledge, regardless of the position of a person in a secular society. In this view, the humanistic anthropocentrism does not disappear, because it is the recipient of the promise, but this anthropocentrism does not exist without the giver of the promise, the God-centeredness, theocentrism. Latter history has shown that few impulses exist for the release of original creative potential that have the comparable power to the mother tongue. In a paradoxical way, Luther's view of humans has perhaps given humanism the real power. The establishment of the Estonian literary culture in its various forms in the first half of the 17th century can thus justifiably be perceived as Lutheran variations of Christian humanism.

ISIKUNIMEREREGISTER

- Aarsleff, Hans 79, 80
 Agricola, Rudolph 195, 197
 Agrippa 67, 124, 141
 Ahrens, Eduard 29
 Albertus, Laurentius 85
 Alciatus, Andreas 120
 Alexander de Villa Dei 198
 Alkaios 125
 Alkman 187
 Alliksaar, Rauno 280
 Altnurme, Riho 168
 Altof, Kaja, vt Telschow, Kaja
 Alttoa, Villem 17, 62, 87, 89, 122, 194, 205
 Andresen, Carl 36, 249
 Annist, August 19
 Aristoteles 75, 76, 85, 115, 158, 170, 172, 185, 186, 199, 201, 227, 230, 266
 Arnould, Antoine 80
 Arninck, Heinrich 51, 66, 123, 136
 Augustinus, Aurelius 168, 199, 215, 222

 Bacon, Francis 77, 248
 Baer, Karl Ernst von 261
 Baerents, Paul 90
 Bartelius, Petrus 181, 182
 Basileios 253
 Becker, Eduard 54, 126
 Becker, Jacob (Pistorius, Jacobus) 166
 Becker, Rötger 55, 61, 121, 131
 Bedell, William 83, 113, 158
 Behr, Johann 54, 126
 Beise, Theodor 89
 Bellingkhaussen (Belling(s)hausen), Johann Eberhard von 92
 Benedictus Nursiast 254
 Benjamins, John L. 28
 Berg, Tor 252
 Berger, Uwe 130
 Beutel, Albrecht 219, 236
 Bibliander, Theodor 112, 156
 Bloomfield, Leonard 78
 Brandes, Georg 19
 Brinkschmidt, Egon 32
 Brockmann, Margaretha 136
 Brockmann (Brocmann, Brocmannus), Reiner (noorem) 11, 12, 17, 20–22, 42, 43, 49–58, 66–70, 83, 110, 119–126, 129, 130, 136–145, 152, 170, 191–194, 203–205, 208, 209, 239, 274–277, 279, 307, 309–311
 Brockmann, Reiner (vanem) 50, 136
 Brüggemann, Otto 67, 124, 125, 137, 141
 Buccius, Wilhelm 57, 144
 Buchanan, Georg 121
 Bulmerincq, Alexander von 35, 167
 Burghardt, Anne 41, 226, 267
 Böhme, Jakob 112, 156

 Caesar, Gaius Julius 261
 Calderón de la Barca, Pedro 187
 Cato Maior 103
 Catullus, Gaius Valerius 70, 125, 142, 183, 275, 308
 Cederberg, Arno Rafael 109
 Celtis (Celtis), Conrad (Konrad) 62, 121, 131
 Charpin, François 85
 Chomsky, Noam 25, 79, 80
 Cicero, Marcus Tullius 75, 103, 120, 195, 227
 Clajus, Johannes 85, 121
 Comenius, Ioannes Amos (Komenský, Jan Amos) 81, 103, 112, 156, 256
 Cordus, Euricius 121
 Crusius, Philipp 137
 Cunitz, David 192, 204

 Daniel-Karlsen, Anne 280
 Dehn, August von 93
 Descartes, René 14, 75–77, 79, 80, 248
 Despauterius, Joannes 80
 Dewey, John 217
 Dilthey, Wilhelm 248
 Dolch, Josef 265
 Donatus, Aelius 84, 85, 98, 103, 114, 161, 198
 Dornau, Caspar 202
 Dousa, Janus 121
 Dunte, Ludwig 244

- Ebeling, Gerhard 219
 Eckhart, Meister 223
 Ehasalu, Epp 109
 Ehin, Andres 194
 Elvering, Gabriel 172
 Entner, Heinz 54, 125, 130
 Epikuros 254
 Erasmus Rotterdapist 42, 55, 103, 196,
 197, 209, 254, 278
 Erelt, Mati 27
- Faehlmann, Friedrich Robert 114, 262
 Fennell, Trevor G. 104
 Flaminius, Marcus Antonius 120, 124
 Fleming, Paul 20, 50, 53, 54, 62, 66, 70,
 119, 122–126, 132, 135–138, 140, 142,
 274, 308
 Friedenthal, Meelis 251
 Friedrich III 50, 137
 Frösén, Jaakko 102
- Gadebusch, Friedrich Konrad 89
 Garber, Klaus 21, 130, 192, 280
 Gerhard, Johann 39, 247
 Gerhardt, Paul 177
 Gesner, Conrad 112, 156
 Gezelius, Johannes Georgii 36, 38, 65,
 123, 134, 170, 172
 Gilson, Étienne 81
 Giläus, Martin 138
 Goetschenius, Petrus (Götsch, Peter) 36,
 184, 248
 Góngora, Luis de 187
 Goveanus, Antonius 76
 Gramann, Hartmann 192
 Gregorios Nazianzosest 173
 Grisle, R. 104
 Grotius, Hugo 121
 Gruterus, Janus 121
 Gustav II Adolf 65, 123, 135, 166
 Gutschlaff, Johannes 11, 25–27, 29, 31, 33,
 34, 42, 43, 57, 73–78, 83, 84, 86–104,
 107–115, 144, 149–162, 170, 213, 214,
 239, 256, 262, 274, 275, 277, 279,
 307–309, 311
 Göseken, Heinrich 25, 31, 92, 239
 Gützlaff, Johann 87, 110, 153
- Haarmann, Harald 25, 81, 82, 93, 103,
 108, 213–215
 Haber, Anna 91, 111, 153
 Haber, Catharina 91
 Haber, Matthias (Auzinš, Matīss) 90, 91,
 111, 153
 Habicht, Külli 109
 Haliste, Pärtel 121
 Haljak, Heddy 279
 Harsdörffer, Georg Philipp 121
 Hasselblatt, Arnold 92
 Hasselblatt, Cornelius 193
 Hauschild, Wolf-Dieter 250
 Heinsius, Daniel 121
 Helk, Vello 205
 Helle, Anton Thor 29
 Help, Toomas 114
 Helwig (Helvicus), Christoph 202
 Henriksen, Carol 215
 Herman(n), Daniel 55, 61, 121, 131
 Hesiodos 187
 Himself, Gebhard 51, 66, 123, 125, 136
 Hiob, Arne 243, 263
 Hobbes, Thomas 248
 Hoffmann, Arthur 30
 Homeros 178
 Horatius Flaccus, Quintus 53, 67, 69, 70,
 120, 124, 125, 141, 142, 183, 194, 275,
 308
 Horn, Petrus 92
 Hornung, Johann 25
 Hovdhaugen, Even 215
 Hupel, August Wilhelm 96
 Hurt, Jakob 262
 Hutter, Elias 112, 156
 Hutter, Leonhard 39, 247, 252
 Häggglund, Bengt 37, 169, 245, 250
 Höveln, Hans von 129
 Hymes, Dell 28
- Ignatius Loyolast 240
 IJsewijn, Jozef 12, 279
 Ilja, Voldemar 30
 Ingemarsdotter, Jenny 251
 Ivič, Milka 25
- Jaanson, Ene-Lille 16, 24, 63, 133, 169,
 245, 279

- Jeesus Kristus 185, 186, 223, 226, 227, 233, 268
 Jhering, Joachim 92, 111, 138, 154, 204
 Johannes Erics Stregensis 123, 134
 Jung, Jaan 92
 Järvelaid, Peeter 15
 Jöcher, Christian Gottlieb 20, 172
 Jürgen Vihtlast 84
- Kaalep, Ain 27, 177, 192
 Kajanto, Iiro 14
 Kaju, Katre 264, 280
 Kala, Tiina 264
 Kaljulaid, Kersti 261
 Kampf, Louis 79
 Kand, Merle 38, 247
 Kapaus (Kapuns), J. 90
 Kaplinski, Jaan 27
 Karlsson, Fred 215
 Kasemaa, Kalle 32, 279
 Kasik, Reet 217, 235
 Kask, Arnold 25, 73, 95, 96, 101, 108, 214
 Keem, Hella 108
 Kingisepp, Valve-Liivi 27, 109, 280
 Kivistik, Jaan 279
 Klein, Daniel 112, 155
 Klöker, Martin 17, 22, 24, 130, 192, 239
 Knopken, Andreas 55, 61, 121, 131
 Kodres, Krista 39
 Koerner (Körner), Ernst Frideryk Konrad 28, 77
 Komenský, Jan Amos, vt Comenius, Ioannes Amos
 Krēsliņš, Janis 38, 155, 247
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold 262
 Kristiina (Christina), kuninganna 65, 123, 135
 Kull, Anne 279
 Kull, Kalevi 266
 Kulmar, Tarmo 11
 Kõiv, Lea 34, 100
 Kõpp, Johan 35, 167
 Körner, Konrad, vt Koerner, Ernst Frideryk Konrad
 Kung, Enn 23
- Laanekask, Heli 27
 Laantee, Karl 243
- Laats, Alar 33, 243, 263
 Lacan, Jacques 253
 Lakoff, Robin 80
 Lancelot, Claude 80
 Lange, Joachim 88
 Lange, David 88
 Laugaste, Eduard 96
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 77, 112, 240, 248
 Lemm, Robert Arthur von 91
 Lepajõe, Marju 27, 130
 Lepik, Mart 18
 Lepnurm, Hugo 30
 Ligi, Katre 243
 Lill, Anne 14, 15
 Lill, Siim 280
 Lily, John 80
 Linacre, Thomas 80
 Lipsius, Justus 121
 Locke, John 77, 80, 240
 Lohse, Bernhard 218
 Lombardus, Petrus 228
 Lomonossov, Mihhail 77
 Lorichius, Joannes 55, 62, 121, 131
 Lotichius Secundus, Petrus 120
 Lotman, Juri 74
 Lotman, Piret 34, 43, 144, 213, 219, 239, 280
 Lucanus 183
 Lucretius Carus, Titus 183
 Ludenius, Laurentius (Luden, Lorenz) 65, 89, 123, 134, 135, 275, 308
 Lukas, Liina 241
 Lundström, Ernst Hjalmar Johannes 90
 Luther, Martin 30, 31, 33, 39–43, 56, 143, 169, 170, 197–202, 205, 213, 216–236, 242, 243, 248, 251, 252, 255, 256, 262–271, 276–279, 308, 310, 312
 Luts, Oskar 262
 Lõhmus, Aivo 27
 Lääs, Kadri 243
- Maiste, Valle-Sten 253
 Malm, Carl Eduard 108
 Mancelius, Georg 38, 172, 246, 247, 262
 Mark, Julius 26
 Marschalk, Nikolaus 220
 Marti, Hanspeter 249
 Martianus Capella 220

- Marx, Karl 30
 Masing, Otto Wilhelm 96
 Masing, Uku 10, 30, 34, 168, 177
 Medtstaken, Margarete 204
 Melanchthon, Philipp 75, 80, 85, 103, 121, 197, 200, 256, 276, 310
 Menius, Friedrich 15, 110, 152
 Menning, Karl 262
 Mercurius van Helmont, Franciscus 112, 156
 Merisalo, Outi 279
 Metste, Kristi 280
 Montanus, Henricus (Heinrich von Berg [Bergen?]) 131
 Morgenstern, Karl 43
 Morus, Thomas 121
 Mutianus Rufus, Conradus 220
 Mäkelä, Jarmo 217
 Möllenbeck, Josua 111, 154
 Müller, Georg 24, 170

 Naber, Jaak 264, 265
 Nagel, Olev 14
 Naogeorgus, Thomas 121
 Napiersky, Karl Eduard 89, 90
 Nebrija, Antonio de 80, 81
 Nepos, Cornelius 103
 Niehusen, Anna 137
 Niehusen, Elsabe 137
 Niehusen, Heinrich 137
 Nirk, Endel 193, 194
 Nõmmik, Urmas 41, 279

 Ohm, Hans 100
 Olearius, Adam 52, 124, 137
 Olesk, Peeter 17, 19, 20, 27, 121, 195, 205, 279
 Olhovich, Boriss 28, 77
 Opitz, Martin 53, 54, 119, 125, 129, 137, 139, 142, 191, 193, 202–205, 209, 276, 310
 Orav, Mart 15, 279
 Orion, Jana 16, 179
 Ovidius Naso, Publius 120, 183
 Oxenstierna, Axel 92

 Padley, George Arthur 28, 77, 152, 157, 275, 308
 Pahtma, Leino 34

 Pascal, Blaise 240
 Paul, Toomas 32, 92, 168, 216
 Pedioneus, Joannes 120
 Peebo, Jaak 27, 32, 73, 109, 216
 Percival, William Keith 81
 Perikles 265, 266
 Peterson, Kristian Jaak 262
 Petraeus, Eskil 97, 112, 115, 155, 215
 Petrarca, Francesco 94, 103, 119, 120
 Petrus Andreae 180
 Petti, Urmas 32, 33, 39, 165, 168, 218, 243, 263, 279
 Pfeiffer, Rudolf 28
 Piirimäe, Helmut 10, 87, 240
 Piirimäe, Pärtel 9, 248
 Pindaros 183, 187
 Plath, Ulrike 241
 Platon 185, 186, 195, 196, 265, 266
 Plautus, Titus Maccius 121, 131
 Plettenberg, J. W. von 90
 Plinius, Basilius 55, 61, 121, 131
 Poliziano (Ambrogini, Angelo) 120
 Polus, Timotheus 51, 66, 123, 124, 136
 Pontoppidanus, Ericus 83, 112, 155
 Postel, Guillaume 112, 156
 Priidel, Endel 130, 191, 192, 279
 Priscianus Caesariensis 85
 Puksov (Puksoo), Friedrich 63, 122
 Pullerits, Heivi 178
 Pöder, Thomas-Andreas 243, 263
 Pöld, Peeter 218, 262, 264
 Pöldvee, Aivar 34, 43, 216, 241, 264
 Päll, Janika 23, 36, 179, 239, 248, 264

 Quevedo, Francisco de 187
 Quintilianus, Marcus Fabius 80, 81

 Raag, Raimo 144
 Rahamägi, Hugo Bernhard 35, 167
 Raid, Lembit 35, 167
 Ramus, Petrus 75, 76, 157, 252, 256
 Rand, Mare 11, 169, 245, 279
 Ratichius (Ratke), Wolfgang 201, 202, 256, 276, 310
 Raudsepp, Karl 242
 Recke, Johann Friedrich von 89
 Rehehusen, Johann Georg 97, 112, 115, 155, 158
 Reiman, Villem 93, 96, 262

- Reinthal, Carl Gottlieb 93
 Rentelen, Eberhard von 124, 125, 204
 Reuter (Reiters), J. 90
 Ricci, Matteo 82, 112, 155
 Riekhoff, Theodor von 9
 Ringleben, Joachim 219
 Risingh, Johannes Claudii 15, 110, 152, 183, 184
 Rising, Olaus 90
 Roloff, Hans-Gert 13
 Roos, Jane 181
 Roosimaa, Peeter 32, 279
 Rosenplänter, Johann Heinrich 57, 143
 Ross, Kristiina 11, 32, 168, 217, 218, 235, 256, 280
 Rossihnius, Joachim 107, 114, 170
 Rubeanus, Crotus 220
 Russe, Claus 100
 Rätsep, Huno 26, 279

 Saalomon 198
 Saard, Riho 35, 168
 Saareste, Andrus 93, 96, 109
 Sabinus, Georg 121
 Sainio, Matti A. 63, 122, 133
 Sak, Kristi, vt Viiding, Kristi
 Salemann, Georg 111, 154
 Salmon, Vivian 27, 82, 113, 156, 158
 Salo, Vello 25, 35
 Salu, Herbert 20, 54, 62
 Salumaa, Elmar 30–32
 Samson, Hermann 88
 Sanctius, Franciscus (Sánchez de las Brozas, Francisco) 80, 81, 157
 Sandhagen, Andreas 50, 136
 Sannazaro, Jacopo 120
 Savonius, Michael 76
 Scaliger, Julius Caesar 80, 81, 94, 157, 200–203, 205, 276, 310
 Scheffters, Zacharias 136
 Scheiding(h), Philipp von 54, 69, 70, 124–126, 142
 Schenkenberg, Ivo 178
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 24, 251
 Schneider, Johann Wilhelm 93
 Scipio Noorem 121
 Secundus, Ioannes Nicolai 120, 121
 Seesemann, Otto Emil 35, 167
 Seneca, Lucius Annaeus 254

 Shirley, James 157
 Sigurd, Bengt 215
 Siirak, Erna 177
 Sild, Olaf 35, 167, 171
 Silius Italicus 183
 Skafte Jensen, Minna 13
 Skovgaard-Petersen, Karen 13
 Skytte, Johan 64, 166, 197, 252
 Smirnov, Savvati 25
 Sokrates 264
 Sonntag, Karl Gottlob 92
 Soosaar, Albert 177
 Spinoza, Baruch (Benedictus) 248
 Szyrocki, Marian 12
 Stahl, Heinrich 25, 26, 31, 34, 38, 56, 57, 83, 97–99, 101, 102, 108, 110–112, 114, 115, 124, 125, 138, 139, 143, 144, 154, 155, 158, 159, 161, 170, 213–215
 Stahl, Jürgen 129
 Stahl, Margaretha 129
 Staupitz, Johann von 219
 Stephan, Meister 55, 130
 Suits, Gustav 18–19

 Šklovski, Viktor 20

 Zedler, Johann Heinrich 20
 Zeeberg, Peter 13

 Žirmunski, Viktor 20
 Tacitus, Publius Cornelius 202, 261
 Taev, Karl 19
 Tafenau, Kai 43, 216, 241
 Talve, Ilmar 193, 217, 235
 Tamm, Marek 266
 Tarkiainen, Kari 213
 Tarvel, Enn 39
 Tauler, Johannes 223
 Telschow (sünd Altof), Kaja 20, 50, 130, 136
 Temme, Dorothea 137
 Tennmann, Eduard 35
 Terentius Afer, Publius 121, 131
 Tering, Arvo 10, 14, 15, 20, 23, 35, 76, 87–91, 93, 110, 168, 169, 240, 245, 264, 279
 Thennerus, Hieronymus 62, 121, 131
 Tibullus, Albius 120
 Tomaševski, Boriss 20

Torop, Peeter 20, 263
 Torpats, Ülo 220
 Tragus, Anselmus (Boccius, Bock) 131
 Treffner, Hugo 262
 Treumann, Hans 108

 Ugglä, Johannes 181–182
 Undenius, Petrus Caroli 65, 123, 134
 Undusk, Jaan 23, 241

 Valla, Lorenzo 80
 Valmet, Aino 17, 27, 73, 95, 109, 130, 194, 205
 Varro, Marcus Terentius 85, 157
 Vene, Ilmar 243
 Vergilius Maro, Publius 103, 120, 178, 183, 195
 Veske, Mihkel 96
 Vida, Marco Girolamo 120
 Vihma, Helgi 96
 Vihonen, Sakari 26, 28, 29, 97, 113, 158, 159, 214
 Viiding (sünd Sak), Kristi 15, 16, 22, 23, 38, 134, 179, 182, 192, 194, 239, 247, 255, 264, 280
 Vilde, Eduard 242
 Viljamaa, Toivo 28, 80, 81

 Virginius, Adrian (vanem) 89
 Virginius, Adrian (noorem) 32, 93, 262
 Virginius, Andreas (vanem) 65, 76, 88, 123, 134, 170–173, 262, 276, 309
 Virginius, Andreas (noorem) 32, 262
 Vivus, Johannes Lodovicus 103
 Volt, Ivo 16
 Vossius, Gerardus Joannes 157
 Vulpia, Catharina 204
 Vulpius, Heinrich 50

 Waldis, Burchard (Burkhard) 55, 131
 Wangersheim, Georg 68
 Wassermann, Christian 92
 Webermann, Otto Alexander 17–18
 Whitehead, Alfred North 74
 Wiedemann, Ferdinand Johann 29
 Wilde, Oscar 193
 Willbrand, Nicolaus 125
 Williams, Roger 98
 Windtmüller, Ewert 91
 Wischmann, Johann 52, 66, 119, 139
 Wolf, Friedrich August 43–44, 277
 Wundt, Max 75

 Ölinger, Albert 85

ELULOOKIRJELDUS

Ees- ja perekonnanimi: Marju Lepajõe

Sünniaeg: 28. oktoober 1962

Telefon, e-post: 7420 655; marju.lepajoe@ut.ee

Haridus ja enesetäiendus:

- 2000 **Oslo Ülikool (Norra)**, filosoofia ajaloo õppetool, külalisuurija (prof Eyjólfur Kjalar Emilsson); 1 kuu
- 1998 **Freiburgi (i. Br.) Ülikool (Saksamaa)**, külalisuurija uusplatoonilise filosoofia alal; 2 kuud
- 1997 **Warburgi Instituut (London)**, *British Academy Visiting Fellowship* uurimistööks Warburgi Instituudi juures; 2 kuud
- 1997–2005 **Tartu Ülikool**, usuteaduskond, teoloogia doktorantuur
- 1996 **Warburgi Instituut (London)**, *Saxl Fellowship* uurimistööks Warburgi Instituudi juures; 2 kuud
- 1996 **Tartu Ülikool**, *magister artium* (klassikaline filoloogia), *cum laude*
- 1995 **Göttingeni Ülikool (Saksamaa)**, *Volkswagen-Stiftung*'i stipendiaat enesetäienduseks ja uurimistööks keskaja ladina filoloogia ja paleograafia alal (prof Fidel Rädle); 3 kuud
- 1994 **Fribourg'i Ülikool (Šveits)**, antiikfilosoofia ja metafüüsika õppetool, Fribourg'i ülikooli stipendium (2 kuud) täiendõppeks ja uurimistööks uusplatoonilise (eeskätt Plotinose) filosoofia alal (prof Dominic O'Meara)
- 1988–1991 **Sankt-Peterburgi (tollal Leningradi) Ülikool**, klassikalise filoloogia kateeder, aspirantuur klassikalises filoloogias (statsionaaris), juhendaja prof Aleksander Zaitsev
- 1986–1987 **Sankt-Peterburg**, NSVL TA Raamatukogu käsikirjade osakond, täiendõpe keskaja ladina paleograafia alal (prof Ljudmila Kisseljova); 2 kuud
- 1980–1985 **Tartu Ülikool**, eesti filoloogia, *cum laude*

Teenistuskäik:

- 2015–... **TÜ usuteaduskond**, patristika ja klassikaliste keelte lektor
- 2013–2015 **TÜ usuteaduskond**, patristika ja ladina keele lektor
- 1998–2013 **TÜ usuteaduskond**, ajaloolise usuteaduse (hiljem kirikuloo) teadur
- 1998–2001 **TÜ usuteaduskond**, ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppetooli hoidja
- 1993–1998 **TÜ usuteaduskond**, kreeka ja ladina keele korraline lektor
- 1992–1993 **TÜ filosoofiateaduskonna klassikalise filoloogia õppetool**, assistent
- 1985–1988 **Tartu Ülikooli Raamatukogu**, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna vanemraamatukoguhoidja.

Teemaga seotud publikatsioonid:

1. Lepajõe, M. 1985. J. Gutsloff *Observationes grammaticae*. – *Noored filoloogias 1985: noorteadlaste XII konverents 22. mail: teesid*. Toim H. Piir. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 34–37
2. Lepajõe, M. 1987. J. Gutsloff *Observationes grammaticae* kaasaegses grammatikatraditsioonis. – *Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev: 350 aastat eesti grammatikakirjandust*: [teesid]. Tartu: TRÜ, lk 9–11
3. Lepajõe, M. 1987. Johannes Gutsloff ja tema grammatika. – *XIII Eesti raamatuteaduse konverents, 1. ja 2. dets. 1987: ettekannete teesid*. Tartu: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 3–4
4. Lepajõe, M. 1989. Paul Flemingi ränk saatus. – *Edasi*, 25. veebruar
5. Lepajõe, M. 1991. Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet? – *Remigio ventisque secundis: International Association for Neo-Latin Studies. Eighth International Congress, Copenhagen, 11–16 August 1991: abstracts*. Copenhagen: IANLS, pp. 40–41
6. Lepajõe, M. 1991. Uusladina Assotsiatsiooni kongress Kopenhaagenis. – *Looming*, nr 10, lk 1436–1439
7. Lepajõe, M. 1993. Ladina keel, Euroopa ühine pärand: olevik, minevik, tulevik. – *Postimees*, 27. august. [Ülevaade “Academia Latinitati Fovendae” 8. rahvusvahelisest kongressist Leuvenis ja Antwerpenis 2.–6. augustil 1993]
8. Lepajõe, M. 1994. Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet? – *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*. General editor Rhoda Schnur. Ed. by Ann Moss, Paul Gerhard Schmidt *et al.* (Medieval & Renaissance Texts & Studies, vol. 120). Binghamton, N. Y.: MRTS, pp. 597–606
9. Lepajõe, M. 1994. Latin poetry in seventeenth-century Estonia. – *Mare Balticum – mare nostrum. Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, tom. 274). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 87–96.
10. Lepajõe, M. (tlk ja komment) 1996. René Descartes, Meditatsioonid esimesest filosoofiast. – *Akadeemia*, nr 8, lk 1642–1665
11. Lepajõe, M. 1996. Reiner Brockmann: *Ich hab’ wollen Estnisch schreiben* – *Jahrbuch der Akademischen Gesellschaft für Deutschbaltische Kultur in Tartu (Dorpat)*, Bd. 1. Tartu, S. 45–52
12. Lepajõe, M. (tlk ja komment) 1996. Johannes Claudii Risingh, *Kõne Tartu linnast, 1637*. Tartu: TÜ kirjastus [uustrükk originaali faksiimile, rööptõlke, kommentaaride ja Jüri Kivimäe järelsõnaga]
13. Lepajõe, M. 1997. Esimene terviklik ülevaade Tartu kohta: ühest Kleio ilmunisest. – *Postimees*, 3. veebruar
14. Lepajõe, M. (toim) 1997. *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*. Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri. Tlk Kristi Sak. Tartu: TÜ Kirjastus

15. Lepajõe, M. (toim) 1997. Menius, Friedrich. *Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris, im Jahr 1632. Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal*. Tlk, komment ja saatesõna Kristi Sak. Tartu: TÜ Kirjastus
16. Lepajõe, M. (tlk, koost, artikli autor) 1998. Gutsclaff, Johannes. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Toim Jaak Peebo (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 10). Tartu: TÜ Kirjastus
17. Lepajõe, M. 1999. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 369–377
18. Lepajõe, M. (toim) 1999. *Actus Inauguralis Academiae Gustavo-Carolinae. Academia Gustavo-Carolina inauguratsioonaktus*. Tlk ja komment Kristi Viiding. Eessõna Helmut Piirimäe. Tartu, Pärnu: TÜ Pärnu kolledž
19. Lepajõe, M. (tlk, toimetuskolleegiumi liige, artikli autor) 2000. Brockmann, Reiner. *Teosed. Ποιήματα. Opera. Werke*. Koost ja toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa
20. Lepajõe, M. (kaastoim) 2000. Jaanson, Ene-Lille. *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Toim Mare Rand. Tartu: TÜ Raamatukogu
21. Lepajõe, M. (kaastoim) 2001. Montaigne, Michel de. *Esseed*. Tlk Kristiina Ross. (Europeia). Tallinn: Perioodika
22. Lepajõe, M., Gross, Andres (koost ja toim) 2003. *Mille anni sicut dies hesterni...: Studia in honorem Kalle Kasemaa*. Tartu: TÜ Kirjastus
23. Lepajõe, M. (kaastlk, lad ja kr) 2003. Febvre, Lucien. *Martin Luther: üks inimsaatus* (Ajalugu. Sotsiaalteadused). Tallinn: Varrak
24. Lepajõe, M. 2003. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne* (Frühe Neuzeit, Bd. 87). Tübingen: Max Niemeyer, S. 319–335
25. Lepajõe, M. 2003. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia. – *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by O. Merisalo, R. Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Humaniora, 325). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 157–170
26. Lepajõe, M. 2006. Teoloogist Academia Gustaviana's. – Altnurme, Riho (koost). *Eesti teoloogilise mõtte ajaloost: sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe*. Tartu: TÜ kirjastus, lk 17–25
27. Lepajõe, M.; Kivistik, Jaan (toim) 2007. Eriksson, Gunnar; Frängsmyr, Tore. *Ideedeajaloo põhijooni*. Tartu: Atlex
28. Lepajõe, M.; Metste, Kristi (toim) 2007. Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost). *O Dorpat, urbs addictissima musis...: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
29. Lepajõe, M. 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. – *Vikerkaar*, nr 6, lk 75–85

30. Lepajõe, M. 2008. *Passio Molleri*: Georg Mülleri „Jutluseraamatu” ilmumise puhul [rets. rmt-le: Georg Müller, *Jutluseraamat*. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop (Eesti mõttelugu; 78.) Tartu: Ilmamaa, 2008]. – *Eesti Kirik*, nr 29/30
31. Lepajõe, M. 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 758–776
32. Lepajõe, M. 2009. Reiner Brockmann: Ich hab’ wollen Esthnisch schreiben. I Wanted to Write in Estonian. – *Estonian Literary Magazine*, No. 29 (Autumn 2009), pp. 16–21
33. Lepajõe, M. (tlk ja komment) 2009. Johannes Claudii Risingh, *Kõne Tartu linnast*. 2., parand. ja täiend. tr. Tõlge ingl. k-de Anne Lill. Järelsõna Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa
34. Lepajõe, M. 2011 (2012). *Roomlaste taltsutamine* (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa [sisaldab nii artiklite kordustrükke kui ka seni ilmunuta artikleid XVII kohta]
35. Lepajõe, M. (tlk ja komment) 2012. Luther, Martin. Kiriku Paabeli vangipõlvest: eelmäng. – Martin Luther, *Validud tööd*. Koost Urmas Petti (Avatud Eesti raamat.). Tartu: Ilmamaa, lk 177–298, kommentaarid: lk 743–775
36. Lepajõe, M. 2013. *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kaju, Katre (koost). *Kroonikast kantaadini: muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae; 20 (27)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 69–92
37. Lepajõe, M. (kaastoim) 2013. Montaigne, Michel de. *Esseid*. Tlk Kristiina Ross. Toim Kajar Pruul (Avatud Eesti raamat). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
38. Lepajõe, M. [2013]. Platinus, Haquinus. – *Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon*, 3. kd. Tallinn: Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, lk 664–665 [elektrooniline väljaanne].
39. Lepajõe, M. 2013. Miks ikkagi kujundasid pastorid eesti kirjakultuuri? – *Keele Infoleht* [: ajalehe *Sirp* lisa], nr 26 (20. XII)
40. Lepajõe, M.; Friedenthal, Meelis (tlk ja komment) 2014. René Descartes, *Meditatsioonid esimesest filosoofiast*. (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
41. Lepajõe, M. 2014. Tallinna mõte on selginemas! [Rets. rmt-le: Martin Klöcker, Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridusinstituudid ja juhuluuletamine. Tallinn: TA Kirjastus, 2014]. – *Sirp*, 5. detsember
42. Lepajõe, M. 2015. „XX ja XXI sajandit ma ei tunne...“: Kristiina Ross 60 [: intervjuu]. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 414–421
43. Lepajõe, M. 2015. Miks haridus on püha? – *Akadeemia*, nr 9, lk 1539–1559
44. Lepajõe, M. 2015. Lihtsatest võimalustest. – *Kirik ja Teoloogia*, 30. oktoober

45. Lepajõe, M.; Volt, Ivo (toim) 2015. *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri*. Tlk ja komment Kristi Viiding. Saatesõna ja komment Peeter Järvelaid. 2., parand. ja täiend. väljaanne. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
46. Lepajõe, M. 2016. 17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust. – Lotman, Piret (koost). *Konfessioon ja kirjakultuur = Confession and the Literary Culture* (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, No. 15; A, Raamat ja aeg = Libri et memoria; 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 192–212
47. Lepajõe, M. (toim) 2016. René Descartes. *Arutlus meetodist*. Tlk ja komment Andres Raudsepp (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
48. Lepajõe, M. 2017. Tarkus ja õiglus kaitsevad kõiki: reformatsiooni mõjust hariduskäsitusele Eestis. – *Akadeemia*, nr 1, lk 3–18
49. Lepajõe, M. 2017. Intervjuu „Kiriku & Teoloogia“ lugejatega. – *Kirik & Teoloogia*, 24. veebruar
50. Lepajõe, M. 2017. Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele. – *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koost Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; 25). Tallinn: EELK UI, lk 80–90
51. Lepajõe, M.; Haug, Toomas 2017. Inimese vertikaalist [: intervjuu teemal „Reformatsioon 500“]. – *Looming*, nr 10, lk 1501–1510

CURRICULUM VITAE

Name: Marju Lepajõe
Birthdate: 28 October 1962, Tartu, Estonia
Contact: phone + 372 7420 655; marju.lepajoe@ut.ee

Education and advanced studies:

- 2000 **University of Oslo (Norway)**, Chair for History of Philosophy, visiting fellowship (by Prof. Eyjólfur Kjalar Emilsson); one month
- 1998 **University of Freiburg (i. Br.) (Germany)**, visiting fellowship (Neoplatonic philosophy); two months
- 1997 **Warburg Institute (London)**, *British Academy Visiting Fellowship* for research at the Warburg Institute; two months
- 1997–2005 **University of Tartu**, Faculty of Theology, doctoral studies in theology
- 1996 **Warburg Institute (London)**, *Saxl Fellowship* for research at the Warburg Institute; two months
- 1996 **University of Tartu**, *magister artium* (classical philology), *cum laude*
- 1995 **University of Göttingen (Germany)**, scholarship of Volkswagen-Stiftung for research in Medieval Latin philology and palaeography (by Prof. Fidel Rädle); three months
- 1994 **University of Fribourg (Suisse)**, Chair for Ancient Philosophy and Metaphysics, scholarship offered by University of Fribourg (two months) for research in Neoplatonic philosophy (Plotinus) (by Prof. Dominic O'Meara)
- 1988–1991 **University of St.-Petersbourg**, Chair for Classical Philology, doctoral studies in Classical philology
- 1986–1987 **St.-Petersbourg**, Department of Manuscripts of the Library of Academy of Sciences of U.S.S.R., studies in Medieval Latin palaeography (by Prof. Ludmila Kisseleva); two months
- 1980–1985 **University of Tartu**, Faculty of Philology, *magister artium* (Estonian philology), *cum laude*

Work experience:

- 2015–... **University of Tartu, Faculty of Theology**, lecturer in Patristics and Classical languages
- 2013–2015 **University of Tartu, Faculty of Theology**, lecturer in Patristics and Latin
- 1998–2013 **University of Tartu, Faculty of Theology**, researcher in Historical Theology
- 1998–2001 **University of Tartu, Faculty of Theology** holder of the Chair for Historical Theology and Latin

- 1993–1998 **University of Tartu, Faculty of Theology**, lecturer in Classical Greek and Latin
- 1992–1993 **University of Tartu, Faculty of Philosophy, Chair for Classical Philology**, assistant
- 1985–1988 **Library of the University of Tartu**, Department of Manuscripts and Rare Books, senior librarian

Publications related to the subject:

1. Lepajõe, M. 1985. J. Gutsclaffi *Observationes grammaticae*. – *Noored filoloogias 1985: noorteadlaste XII konverents 22. mail: teesid*. Ed. by H. Piir. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, pp. 34–37
2. Lepajõe, M. 1987. J. Gutsclaffi *Observationes grammaticae* kaasaegses grammatikatraditsioonis. – *Arnold Kase 85. sünnipäevale pühendatud kirjakeele ajaloo päev: 350 aastat eesti grammatikakirjandust*: [theses]. Tartu: Tartu U. P., pp. 9–11
3. Lepajõe, M. 1987. Johannes Gutsclaff ja tema grammatika. – *XIII Eesti raamatuteaduse konverents, 1. ja 2. dets. 1987: ettekannete teesid*. Tartu: ENSV Teaduste Akadeemia, pp. 3–4
4. Lepajõe, M. 1989. Paul Flemingi ränk saatus. – *Edasi*, 25 February
5. Lepajõe, M. 1991. Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet? – *Remigio ventisque secundis: International Association for Neo-Latin Studies. Eighth International Congress, Copenhagen, 11–16 August 1991: abstracts*. Copenhagen: IANLS, pp. 40–41
6. Lepajõe, M. 1991. Uusladina Assotsiatsiooni kongress Kopenhaagenis. – *Looming*, No. 10, pp. 1436–1439
7. Lepajõe, M. 1993. Ladina keel, Euroopa ühine pärand: olevik, minevik, tulevik. – *Postimees*, 27 August
8. Lepajõe, M. 1994. Reiner Brockmann: a Neo-Latin or an Estonian poet? – *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis*. General editor Rhoda Schnur. Ed. by Ann Moss, Paul Gerhard Schmidt *et al.* (Medieval & Renaissance Texts & Studies, vol. 120). Binghamton, N. Y.: MRTS, pp. 597–606
9. Lepajõe, M. 1994. Latin poetry in seventeenth-century Estonia. – *Mare Balticum – mare nostrum. Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, tom. 274). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 87–96.
10. Lepajõe, M. (transl. and comment.) 1996. René Descartes, Meditatsioonid esimesest filosoofiast. – *Akadeemia*, No. 8, pp. 1642–1665
11. Lepajõe, M. 1996. Reiner Brockmann: *Ich hab' wollen Estnisch schreiben* – *Jahrbuch der Akademischen Gesellschaft für Deutschbaltische Kultur in Tartu (Dorpat)*, Bd. 1. Tartu, S. 45–52
12. Lepajõe, M. (transl. and comment.) 1996. Johannes Claudii Risingh, *Kõne Tartu linnast, 1637*. Tartu: Tartu U. P.

13. Lepajõe, M. 1997. Esimene terviklik ülevaade Tartu kohta: ühest Kleio ilmumisest. – *Postimees*, 3 February
14. Lepajõe, M. (ed.) 1997. *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri*. Transl. by Kristi Sak. Tartu: Tartu U. P.
15. Lepajõe, M. (ed.) 1997. Menius, Friedrich. *Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris, im Jahr 1632. Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal*. Transl. and comment. by Kristi Sak. Tartu: Tartu U. P.
16. Lepajõe, M. (transl., ed. and comment.) 1998. Gutsclaff, Johannes. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest*. Ed. by Jaak Peebo (TÜ eesti keele õppetooli toimetised; 10). Tartu: Tartu U. P.
17. Lepajõe, M. 1999. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat. – *Keel ja Kirjandus*, No. 6, pp. 369–377
18. Lepajõe, M. (ed.) 1999. *Actus Inauguralis Academiae Gustavo-Carolinae. Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus*. Transl. and comment. by Kristi Viiding. Preface by Helmut Piirimäe. Tartu, Pärnu: TÜ Pärnu kolledž
19. Lepajõe, M. (transl., ed., comment.) 2000. Brockmann, Reiner. *Teosed. Ποιήματα. Opera. Werke*. Ed. by Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa
20. Lepajõe, M. (ed.) 2000. Jaanson, Ene-Lille. *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften*. Ed. by Mare Rand. Tartu: TÜ Raamatukogu
21. Lepajõe, M. (ed.) 2001. Montaigne, Michel de. *Esseed*. Transl. by Kristiina Ross. (Europeia). Tallinn: Perioodika
22. Lepajõe, M., Gross, Andres (ed.) 2003. *Mille anni sicut dies hesterna...: Studia in honorem Kalle Kasemaa*. Tartu: Tartu U. P.
23. Lepajõe, M. (co-transl.) 2003. Febvre, Lucien. *Martin Luther: üks inim-saatus* (Ajalugu. Sotsiaalteadused). Tallinn: Varrak
24. Lepajõe, M. 2003. Reiner Brockmann und die Anfänge der estnischen Kunstpoesie. – Garber, Klaus; Klöcker, Martin (Hrsg.). *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne* (Frühe Neuzeit, Bd. 87). Tübingen: Max Niemeyer, S. 319–335
25. Lepajõe, M. 2003. On Latin grammatical tradition in seventeenth-century Estonia. – *Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)*. Ed. by O. Merisalo, R. Sarasti-Wilenius (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Humaniora, 325). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, pp. 157–170
26. Lepajõe, M. 2006. Teoloogias *Academia Gustaviana*'s. – Altnurme, Riho (ed.). *Eesti teoloogilise mõtte ajaloost: sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe*. Tartu: Tartu U. P., pp. 17–25
27. Lepajõe, M.; Kivistik, Jaan (eds.) 2007. Eriksson, Gunnar; Frängsmyr, Tore. *Ideedeajaloo põhijooni*. Tartu: Atlex

28. Lepajõe, M.; Metste, Kristi (eds.) 2007. Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost.). *O Dorpat, urbs addictissima musis...: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
29. Lepajõe, M. 2007. Tartu luuleelust 17. sajandil. – *Vikerkaar*, No. 6, pp. 75–85
30. Lepajõe, M. 2008. *Passio Molleri*: Georg Mülleri „Jutluseraamatu” ilmumise puhul [review of: Georg Müller, *Jutluseraamat*. Koost. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop (Eesti mõttelugu; 78.) Tartu: Ilmamaa, 2008]. – *Eesti Kirik*, No. 29/30
31. Lepajõe, M. 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusel. – *Keel ja Kirjandus*, No. 10, pp. 758–776
32. Lepajõe, M. 2009. Reiner Brockmann: Ich hab’ wollen Esthnisch schreiben. I Wanted to Write in Estonian. – *Estonian Literary Magazine*, No. 29 (Autumn 2009), pp. 16–21
33. Lepajõe, M. (transl. and comment.) 2009. Johannes Claudii Risingh, *Kõne Tartu linnast*. 2. ed. Transl. into English by Anne Lill. Preface by Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa
34. Lepajõe, M. 2011 (2012). *Roomlaste taltsutamine* (Eesti mõttelugu; 102). Tartu: Ilmamaa
35. Lepajõe, M. (transl. and comment.) 2012. Luther, Martin. Kiriku Paabeli vangipõlvest: eelmäng. – Martin Luther, *Valitud tööd*. Ed. by Urmas Petti (Avatud Eesti raamat.). Tartu: Ilmamaa, pp. 177–298
36. Lepajõe, M. 2013. *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kaju, Katre (ed.). *Kroonikast kantaadini: muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal* (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae; 20 (27)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, pp. 69–92
37. Lepajõe, M. (ed.) 2013. Montaigne, Michel de. *Esseid*. Transl. by Kristiina Ross. Ed. by Kajar Pruul (Avatud Eesti raamat). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
38. Lepajõe, M. [2013]. Art. ‘Platinus, Haquinus’. – *Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon*, vol. 3. Tallinn: Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, pp. 664–665 [electronic edition].
39. Lepajõe, M. 2013. Miks ikkagi kujundasid pastorid eesti kirjakultuuri? – *Keele Infoleht* [: ajalehe *Sirp* lisa], No. 26 (20 December)
40. Lepajõe, M.; Friedenthal, Meelis (transl. and comment.) 2014. René Descartes, *Meditatsioonid esimesest filosoofiast*. (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
41. Lepajõe, M. 2014. Tallinna mõte on selginemas! [Review of: Martin Klöcker, Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): haridus-institutsioonid ja juhuluuletamine. Tallinn: TA Kirjastus, 2014]. – *Sirp*, 5 December
42. Lepajõe, M. 2015. „XX ja XXI sajandit ma ei tunne...”: Kristiina Ross 60 [: interview]. – *Keel ja Kirjandus*, No. 6, pp. 414–421

43. Lepajõe, M. 2015. Miks haridus on püha? – *Akadeemia*, No. 9, pp. 1539–1559
44. Lepajõe, M. 2015. Lihtsatest võimalustest. – *Kirik & Teoloogia*, 30 October
45. Lepajõe, M.; Volt, Ivo (ed.) 2015. *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri*. Transl. and comment. by Kristi Viiding. Preface and comment. by Peeter Järvelaid. 2. ed. Tartu: Tartu U. P.
46. Lepajõe, M. 2016. 17. sajandi Eesti kirjakultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust. – Lotman, Piret (ed.). *Konfessioon ja kirjakultuur = Confession and the Literary Culture* (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, No. 15; A, Raamat ja aeg = Libri et memoria; 4). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, pp. 192–212
47. Lepajõe, M. (ed.) 2016. René Descartes. *Arutlus meetodist*. Transl. and comment. by Andres Raudsepp (Avatud Eesti raamat). Tartu: Ilmamaa
48. Lepajõe, M. 2017. Tarkus ja õiglus kaitsevad kõiki: reformatsiooni mõjust hariduskäsitusele Eestis. – *Akadeemia*, No. 1, pp. 3–18
49. Lepajõe, M. 2017. Intervjuu „Kiriku & Teoloogia“ lugejatega. – *Kirik & Teoloogia*, 24 February
50. Lepajõe, M. 2017. Usupuhastuse mõju hariduse mõistmisele ja arendamisele. – *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Ed. by Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised; 25). Tallinn: EELK UI, pp. 80–90
51. Lepajõe, M.; Haug, Toomas 2017. Inimese vertikaalist [: interview on the subject '500 years of Reformation']. – *Looming*, No. 10, pp. 1501–1510

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistikat ja poetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrategia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 lk.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.

20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsis 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 lk.
21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 lk.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 lk.
23. **Ringo Ringvee.** Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008. Tartu, 2011, 234 lk.
24. **Atko Rimmel.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, 324 lk.
25. **Anu Põldsam.** Lazar Gulkowitsch – eine vergessene Stimme der Wissenschaft des Judentums. Tartu, 2011, 293 S.
26. **Priit Rohtmets.** Teoloogilised voolud Eesti evangeeliumi Luteri usu kirikus aastatel 1917–1934. Tartu, 2012, 488 lk.
27. **Maire Latvala.** Koguduslik hingehoid Eesti nelja konfessiooni näitel. Tartu, 2012, 309 lk.
28. **Raul Tiganik.** Sotsiaalne kontroll ja religioon. Tartu, 2013, 232 lk.
29. **Elo Süld.** Muhammad, der Gesandte Gottes, und Paulus, der Gesandte Christi. Ein Vergleich der Berufungs- und offenbarungsgeschichtlichen Vorstellungen mit Bezug auf die islamische sowie die biblische Tradition. Tartu, 2014, 301 S.
30. **Mart Jaanson.** Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse ladinakeelse normteksti grammatiline, teoloogiline ja muusikaline liigendamine. Tartu, 2014, 371 lk.
31. **Erki Lind.** The Concept of the Body in Chinese and Indian Bodily Practices: Transformation, Perspective, and Ethics. Tartu, 2015, 371 p.
32. **Marko Uibu.** Religiosity as Cultural Toolbox: A Study of Estonian New Spirituality. Tartu, 2016, 258 p.
33. **Liina Eek.** Tänapäeva eestikeelsete õigeusklike kateheesist ja uskumustest. Tartu, 2017, 246 lk.